

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

आनन्दमणि

(नेपालको पहिलो बौद्ध वार्षिक पत्रिका)

चीनमा सांस्कृतिक क्रान्तिको बेलादेखि सुरक्षित रहेको बुद्धमूर्ति

वर्ष २७

अंक १०

ने.सं. ११२० सिपुन्हि

वि.सं. २०५६ माघपूर्णिमा

बु.सं. २५४३

इ.सं. २००० फेब्रुअरी

(रामग्रामस्तूपको छेउछाउ उत्खनन गरेका ठाउँहरू)

(रामग्रामस्तूपको छेउछाउ उत्खनन गरेको ठाउँबाट निकालिएका ईट्टाहरू)

(रामग्रामस्तूप जाने ठाउँमा परेको भरही नदी)

आनन्दभूमि

(नेपालको पहिलो बौद्ध मासिक पत्रिका)

सल्लाहकार

भिक्षु कुमार काश्यप

फो.नं. २७१४२०

तीर्थनारायण मानन्धर

फो.नं. २७०३८९

सम्पादक

सुवर्ण शाक्य

फो.नं. २८१४९४

पोष्टबक्स नं. १४१८

मुद्रणप्रबन्धक

अष्टमुनि गुभाजू

फो.नं. २५४१११

कम्प्यूटर सेटिङ्ग

भिक्षु पञ्जामूर्ति

व्यवस्थापक एवं प्रकाशक

भिक्षु धर्ममूर्ति

सचिव

आनन्दकुटी विहार गुठी

स्वयम्भू

फो.नं. २७१४२०

वितरण व्यवस्था सहयोगी

केदारनाथ श्रेष्ठ

फो.नं. ३११६०७

कार्यालय

आनन्दकुटी विहार

स्वयम्भू, काठमाडौं

पोष्टबक्स नं. ३००७

फो.नं. २७१४२०

वर्ष २७ - अङ्क ११ - बु.सं. २५४३ - माघपूर्णिमा

बुद्धवचन

यो पाण'मति पातेति मुसावादश्च भासति ।
लोके अदिन्नं आदियति परदारश्च गच्छति ॥
सुरामेरयपानं च यो नरो अनुयुञ्जति ।
इधे'व मेसो लोकस्मिं मूलं खणति अत्तनो ॥

* * * *

प्राणीहिंसा गर्नेले, ऋठो बोलनेले, चोरी गर्नेले,
परस्त्रीमा व्यभिचार गर्नेले, सुरापान गर्नेले यसै लोकमा
आफ्नो जीवनको जरा नै उखेलेर फालिदिन्छ ।

* * * *

५०० जना उपासिकाहरूमध्ये एक एक जनाले एकएक वटा
शीलमात्र धारण गरेर बसे । तिनीहरूले आफू आफूले धारण
गरेको शीललाई मात्र गाह्रो भनी अरूले धारण गरेको शीललाई
तुच्छ सम्झे । यो कुरा भगवान् शास्ताकहाँ पुग्दा भगवान्ले कुनै
पनि शीललाई सानो सम्झन नहुने कुरा बताई उपर्युक्त गाथा
बताउनुभएको हो ।

• • •

आजीवन १०००।- वार्षिक ग्राहकशुल्क रु. ६०।- एक प्रतिको रु. ६।-

मायादेवी मन्दिर पुनर्निर्माण

भगवान् बुद्धको जन्मभूमि नेपालको पवित्र लुम्बिनीस्थित मायादेवीको मन्दिर पुनर्निर्माण गर्न त्यहाँको रूख काटेर नवयोजना बनाएको भएतापनि धेरै नेपालीलाई निराश पारेर श्री ५ को सरकारले बन्ने सिबाय केही नगरेको प्रमाणित छ । बितेको कुरा जे जस्तो भएपनि अहिले आएर श्री ५ को सरकारले कसैको भर नपरी आफैले यथाशीघ्र तयार पार्ने गरी आगामी बुद्धजयन्तीको दिनदेखि निर्माण शुरू गर्ने भनी संस्कृतिमन्त्रीको मुखबाट घोषणा गराइसकिएको छ । नेपालीले मायादेवीको मन्दिर अब त बन्ने भो भनेर विश्वास लिने यो सायद अन्तिम पटक हुनसक्ला । आशा एवं पूर्ण विश्वास छ यसपटकको घोषणापूर्ण हुने नै छ ।

वैशाखपूर्णिमाबाट १ दिनमात्र पछि परेपनि यो घोषणा ध्वांस हुनेछ र बौद्धहरूले यस्ता घोषणाप्रति कुनै हालतमा विश्वास लिनेछैन बरु आफै अधिसरी मायादेवी मन्दिर बनाउन तम्सिनेछन् । त्यसबेलादेखि बौद्धहरूको शान्तिनीति मायादेवी मन्दिर बनाउने अभियानसहित क्रान्तिमा परिवर्तन हुनेछ होला, यो सायद ठट्टा हुँदैन कि !

अर्को कुरा बुद्धजयन्तीका दिन मन्दिर बनाउने कार्य थालनी गरिएपनि समाप्तिको दिन फेरि त्यसरी नै लम्बिने हो कि जसरी पहिले लम्बिइराखेको छ । जेहोस् आइन्दा मायादेवी मन्दिर निर्माण र लुम्बिनी विकासको गुरुयोजना कसैको खेलवाड र रूठमूठको विषय बन्ने छैन भन्ने कुरामा देश हाँक्ने नेताहरूले जिम्मेदारीपूर्वक अग्रसरतामा भूमिका खेल्ने नै होला, यस विषयमा आनन्दभूमिले अर्को सम्पादकीय लेख्न नपर्ला ।

प्रचारमा नआएका केही प्राचीन बौद्ध स्थलहरू

१. धर्मनाथ- मध्यप्रदेशको मन्दसोर जिल्ला आफ्नो सांस्कृतिक वैभवको कारण धेरै चर्चामा आएको छ, त्यसमध्ये एक हो धर्म राजेश्वरका शैल गुफाहरू । यी गुफाहरू धमनार (धर्मनाथ) भन्ने ठाउँमा छन् । तीन चार किलोमिटर व्यासमा फैलिएको यस ठाउँमा लगभग १७० जति गुफाहरू छन् । यसमा तीन बौद्ध गुफाहरू ज्यादै महत्त्वपूर्ण छन्, जसको नाम छोटोबाजार, भीमबाजार र बडीकचेरी । यसमा उत्तरतिर भगवान् बुद्धको आकर्षक प्रतिमा छ । प्रतिमाको मुद्रा आशीर्वचनको छ ।

यहाँ एक विशाल स्तूप छ । स्तूपको चारैतिर एक परिक्रमापथ छ, जसमा विभिन्न मुद्रामा भगवान् बुद्धका ९ विशाल प्रतिमा छन् । यसमा तीन अरू मूर्ति छन्, जुन उभिएका छन् । यसमा तीन बुद्धप्रतिमा बसेका छन् । एक मूर्ति ध्यानस्थ अवस्थामा र दुई श्रवणको मुद्रामा छन् । गुफाको पूर्वीतिर जुन विशाल बुद्धनिर्वाणका प्रतिमाहरू छन्, तिनीहरू अप्रतिम छन् । चिर निद्रामा निमग्न निर्वाणमा साक्षात्कारको कारण चेहरामा अपूर्व शान्ति र सरलता यस मूर्तिको विशेषता हो । केवल बुद्धनिर्वाणको यस प्रतिमालाई इच्छा हुन्जेल हेर्नु नै धर्म राजेश्वरको यात्रालाई सार्थक बनाउँदछ । यस धर्मस्थानको ढोकामा पनि दुबैतिर आशीर्वादको मुद्रामा दुई मूर्ति पाइन्छन् । यस श्रृंखलाको सबैभन्दा ठूलो भीमबाजार गुफा हो, जसमा चैत्य र विहार साथसाथ छन् । बौद्ध भिक्षुहरूका साना साना कोठाहरू पनि छन् । यो गुफाले आफ्नो विस्तारको कारण आकर्षित गर्दछ । विद्वान्हरूले यसलाई सातौं शताब्दीको शिल्प भनी मान्दछन् । धर्मराजेश्वरका गुफाहरू आफ्ना विशाल स्तूपहरू र बुद्धप्रतिमाहरूको मुद्रामा विभिन्नताको कारण विशिष्ट छ । यसबाहेक यात्री नागदा-मथुरा रेल लाइनबाट सामगढ स्टेशनमा उत्रेर पनि गुफाहरूसम्म पुग्न सकिन्छ ।

-(श्यामब्यास, धर्मयुग साप्ताहिक, २४-१२-१९७८)

२. सिरपुर- मध्यभारतको अवंती जनपदको इतिहासमा ज्यादै प्राचीन विविधतापूर्ण छ र प्रागैतिहासिक कालका पूरा अवशेषहरूको आधारमा

अति प्राचीन मानिन्छ । प्राचीन संस्कृतिको श्रृंखलामा बुद्धधर्म पनि यहाँको एक महत्त्वपूर्ण कडी रहेको छ । अवंती जनपद भन्ने समृद्ध भू-भागको इसाको दोस्रो शताब्दीसम्म यही नाम रहेको थियो । आठौं शताब्दीको आसपास यसलाई मालवा भनी बोलाउँदथे । सिरपुरमा जुन बौद्ध मूर्तिहरू पाइएका छन्, त्यसबाट दक्षिण कोसलमा बुद्धधर्मको विस्तार र प्रभावको अन्दाज राम्ररी गर्न सकिन्छ ।

सिरपुरको प्राचीन नाम श्रीपुर थियो । यो रायपुरबाट ५२ माइल टाढा महानदीको किनारामा रहेको छ । श्रीपुर मध्यकालमा एक प्रमुख बौद्ध केन्द्र थियो । हुएन-त्सांगको वृत्तान्त अनुसार यहाँ १०० बौद्ध विहारमा १०,००० भन्दा बढी महायानी बौद्ध निवास गर्दथे । श्रीपुर दक्षिण कोसलको राजधानी तथा समृद्धिशाली नगर थियो । यहाँ जतिपनि बौद्ध प्रतिमाहरू दिइएका छन्, सबै आठौं अथवा नवौं शताब्दीको भन्न सकिन्छ । यहाँ भएका धातुप्रतिमाको आधारमा भन्न सकिन्छ कि श्रीपुर धातुप्रतिमाहरूको निर्माणमा नालन्दा जस्तै महत्त्वपूर्ण केन्द्र थियो । सम्भव छ कि मगधकी राजकुमारी वासरा श्रीपुरको राजकुलमा विवाह गरेको ले मगध कलाशैलीको दक्षिण कोसलको कलामा प्रभाव परेको हुन सक्छ । आठौं शताब्दीमा मलहार भन्ने ठाउँको उत्खनन गरेको बेलामा यहाँ बुद्धधर्म वा प्राचीन मूर्तिहरू पाइएका थिए । यसबाट थाहाहुन्छ कि मलहार सातौं शताब्दीमा महायान बौद्धधर्मको एक महान् केन्द्र थियो ।

-(दैनिक अमर उजाला, आगरा, ७-४-१९७६)

हालैमा पश्चिमी मालवा क्षेत्रमा मन्सोर निर एक मन्दिरका खण्डहरूबाट भगवान् बुद्धको पद्मपाणि मूर्ति पाइएको छ । यो बोधिसत्त्वको अद्वितीय मूर्ति हो । भारतमा अहिलेसम्म यस किसिमको मूर्ति पाइएको छैन । मूर्तिलाई ल्याएर इन्दोर संग्रहालयमा राखेको छ । संग्रहालयको श्री आर. एस. गर्गले बताएको छ कि मूर्तिमा जुन प्रकारको सूक्ष्म बुद्दाहरू छन्, यसबाट थाहाहुन्छ कि त्यो छैठौं शताब्दी (गुप्तकाल) को हो । श्री गर्गले मूर्तिलाई अद्वितीय कलाकृति भनी बताउँदै भन्नुहुन्छ कि

पद्मपाणिको यस मूर्तिमा भारतीय संस्कृतिको शताब्दीयौको सुन्दरता विद्यमान छ ।

-(नवभारत टाइम्स, बम्बई १६-९-१९७७)

३. जगन्नाथपुरी- इसाको चौथो शताब्दीको शुरूमा उज्जैनको नरेशले आफ्नो छोरा दन्तकुमारको विवाह कलिंगको नागवंशी राजा गुहशीलकी छोरी हेममालाको साथ गरेको थियो । यी दुवै राजा बुद्धधर्मी थिए । दन्तकुमार र हेममालाले नै सन् ३९३ ई. मा जगन्नाथपुरीको मन्दिरमा सुरक्षित भगवान् बुद्धको दन्तधातुलाई श्रीलंका पुऱ्याएका थिए, जुन आजसम्म अति गौरवको साथ सुरक्षित छ । पहिले यहाँको नाम दन्तपुर थियो, यो कलिङ्ग देशको राजधानी थियो ।

महावस्तु भन्ने संस्कृत बौद्धग्रन्थमा यसलाई "कलिंगेषु दन्तपुरे नाम नगरम्" भनेको छ, यो महायान बौद्धग्रन्थ १८०० वर्ष पुरानो हो । अनेक बौद्ध जातकमा यसको उल्लेख छ । यी सबैबाट थाहाहुन्छ कि दन्तपुर ज्यादै प्राचीन र सुविदित नगर थियो । महापरिनिर्वाणसूत्रमा भगवान् बुद्धको दन्तधातुको कलिङ्ग देशको राजाको राज्यमा पूजित भएको उल्लेख छ । डा. भरतसिंह उपाध्यायकृत "बुद्धकालीन भारतीय भूगोल र ध्यानसम्प्रदाय" भन्ने पुस्तकमा यस कुराको पूरा पुष्टि गरेको छ । निस्सन्देह प्राचीन कलिंग देशको राजधानी दन्तपुर वर्तमान जगन्नाथपुरी नै हो । यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि इसाको चौथो शताब्दीको शुरूसम्म जगन्नाथपुरीको मन्दिर बौद्धहरूको थियो । पुष्टिको लागि अनेक विद्वान्हरूद्वारा स्पष्टरूपले सिद्ध गरिसकेको छ ।

दशौं एघारौं शताब्दीको बंगला कवि रमाई पण्डितले रचेको शून्यपुराण र त्यसपछिको उडिया कविको धर्मगीता शून्य ब्रह्मवादी ग्रन्थहरू हुन् । यी वैष्णव कविहरूमा बलरामदास, जगन्नाथदास, चैतन्यदास, अच्युतानन्ददास र महादेवदास आदि सबै शून्य ब्रह्मका उपासक थिए । चैतन्यदास त बौद्ध धर्ममा एकदम प्रभावित थियो । शून्यलाई उनले ब्रह्मको पर्यायवाची मानेको छ र शून्यलाई साधकको आफ्नो घर बताएको छ जस्तै "शून्य हितहार निज घर" । बलरामदास बुद्धधर्मको एक प्रच्छन्न अनुयायी थियो । त्यसको 'विराट-गीता' भन्ने पुस्तकमा

महायानी बुद्धधर्मको सार छ र त्यसको 'सारस्वत-गीता' पनि शून्यवाद नै हो । उडीसाको राजा मुकुन्ददेव (१५५१ई.) बुद्धधर्मको पक्षको कट्टर समर्थक थियो ।

अच्युतानन्ददासले आफ्नो 'शून्य-संहिता' मा लेखेको छ कि "कलियुगे बौद्धरूपे निजरूप गोप्य" । कवि सरलदासले आफ्नो महाभारतमा लेखेको छ कि "नवमे बन्दइ श्री बुद्ध अवतार ब्रह्मरूपे विजे श्रीनील कन्दर" । यसको अर्थ हो नवौंमा म आफ्नो भक्ति बुद्धको अवतारलाई अर्पित गर्दछु, जो बुद्धको रूपमा नीलाञ्जल (पुरी) मा रहन्छ । उडीसाका बाथुरी जाति अहिले पनि धर्मराज र जगन्नाथको पूजा गर्दछन्, जसलाई साधारणतया मानिसहरू बुद्ध नै मान्दछन् ।

मैसूरको गांगवंशको एक शाखाले उडीसामा छैठौंदेखि सोह्रौं शताब्दीसम्म पूर्व-गांगवंश नामले राज्य गरेका थिए । यसै वंशको अवन्ती वर्मा चोलगांग (१०५६-११४८ई.) ले पुरीको विख्यात वर्तमान जगन्नाथमन्दिर बनाएको थियो । महामहोपाध्याय हरप्रसाद शास्त्रीले "भक्तिमार्गी बौद्धधर्म" भन्ने ग्रन्थको भूमिकामा लेखेको छ कि केही वर्षपूर्व मिस्टर ग्रेटले केही वस्तुहरू मलाई उपहार दिएको थियो, जसबाट यो थाहाहुन्छ कि सराकी (यो शब्द प्राकृत शब्द श्रावक शब्दको एक रूपमात्र हो) हरू कटकको अधीनस्थ गाउँहरूमा मात्रै होइन, सुव्यस्थित कटक (जुन पहिले उडीसाको राजधानी थियो) र पुरी जिल्लामा पनि पाइन्छन्, अहिले पनि आफ्ना सबै धार्मिक अनुष्ठानहरूमा हिन्दू देवताहरूको साथसाथै बुद्धको पनि पूजा गर्दछन् ।

डा. शशिशूषणदास गुप्तले भनेको छ कि "उडीसाको धर्म सम्प्रदाय" भन्ने ग्रन्थमा यस कुराको समर्थन छ कि बुद्ध नै पुरीको जगन्नाथको रूपमा अवतरित (अवतारको रूपमा उत्पन्न) भएको हो र यसपछिको रूप धर्म-देवता अथवा धर्म-ठाकुर परेको हो । शून्यपुराणका यी दुई पंक्तिहरू-"सिंहने श्री धर्मराज बहुत सम्मान" र "धर्मराजयज्ञ निन्दा करे" स्पष्टरूपले भगवान् बुद्धतिर संकेत गरेको छ । उडीसाको धर्मसम्प्रदाय भन्ने पन्थमा वैशाखपूर्णिमा (बुद्ध पूर्णिमा) र आषाढ पूर्णिमा (धर्मचक्र प्रवर्तन दिन) लाई तिहारको रूपमा मान्दछन् । यसैले यस सम्प्रदायको मूलरूपमा बुद्धधर्म हुनुमा कुनै शंका गर्न सक्दैन ।

चौथो शताब्दीको शुरूमा क्षीरसागर नरेशले, जो मिथ्या-दृष्टि भएको थियो, कलिङ्गको राजा गुहशिव माथि आक्रमण गरेको थियो । त्यसबेला गुहशिवको आज्ञानुसार भेष बदलेर दन्तकुमार र हेममालाद्वारा दन्तधातुलाई श्रीलंका लैजानुपयो । यो दन्त धातु कुशीनगरबाट मगध र त्यहीबाट कलिङ्ग पुगेको थियो । यस ठाउँमा जुन विशाल मन्दिर बनाई यसको स्थापना भएको थियो, जुन मन्दिरलाई आज भौली पुरीको जगन्नाथ मन्दिर भन्दछन् । यो दन्तधातु श्रीलंका पुऱ्याएको बेलामा, त्यहाँ राजा महासेनको पुत्र मेघवर्ण (३१३ इ.) ले शासन गरिरहेको थियो ।

उडीसा सरकारको पुरातत्त्व विभागद्वारा हालसालमा गरेको उत्खननको परिणामस्वरूप कोणार्कको प्रसिद्ध सूर्य-मन्दिरबाट ८५ किलोमिटर दक्षिणपूर्व कुरुमा एक बौद्ध विहारको अवशेष पाएको छ (भनिन्छ कि यी अवशेषहरू नवौं दशौं शताब्दीका हुन्, एक स्थानीय अध्यापकले यस ठाउँबाट केही प्राचीन वस्तु पाएको थियो । त्यसपछि शुरू गरेको उत्खननमा कर्णफूल, चुरीहरू, खेलौनाहरू आदि जसलाई पुरातत्त्वशास्त्री नवौं शताब्दीको भनी बताउँछन् ।

-(नवभारत टाइम्स, ३-६-१९७६)

४. मथुरा- यो ठाउँ बुद्धधर्मको साथ यस धर्मको आविर्भावकालदेखि लिएर कैयौं शताब्दीसम्म, विशेष गरेर अशोककालदेखि लिएर कुशाणकालसम्म महत्त्वपूर्ण रहेको छ । मथुरामा बुद्धधर्मको प्रवेश त्यहाँका यदुवंशी शासक अवन्तिपुत्रको समयमा भएको थियो । त्यसले बुद्धधर्म स्वीकार गरेको थियो । उनी भगवान् बुद्धको समकालीन थिए । भगवान्ले यस राजासँग वर्णाश्रमसम्बन्धी छलफल गर्नुभएको थियो । यसको वर्णन मज्झिमनिकायको मधुरसूत्रमा पाइन्छ । पछि यो राजा महास्थविर महाकात्यायनको शिष्य भएको थियो ।

मूर्तिकलाको सम्बन्धमा मथुराको एक युग नै प्रसिद्ध छ । आर्य महाकात्यायन धर्मप्रचारको लागि यहाँ धेरैपटक गएको थियो । यहाँ भगवान् बुद्धले विहार गर्नुभएको थियो ।

यहाँ उपगुप्त विहार भन्ने प्रसिद्ध धर्मप्रचार केन्द्र अशोकले बनाउनुभएको थियो । यही 'नट-भट'

भन्ने दुई दाजु भाइले नट विहार बनाएर उपगुप्तलाई समर्पण गरेका थिए । यहाँको उरुमुण्ड पर्वतमा सम्राट् अशोक फैलिएको छ । उपगुप्त अशोकको पहिलो दीक्षा गुरु थियो ।

उपगुप्त मथुराको एक मसला बेच्ने व्यापारीको छोरो थियो । त्यस व्यापारीले सानो उमेर मै उपगुप्तलाई शाणकवासी भन्ने एक भिक्षुलाई दान गरिदिएको थियो ।

अशोककालपछि वसुबन्धुको शिष्य गुणप्रभ पनि यहाँको अग्रपुर विहारमा रहेको कुरा लेखेको छ । मथुराको यस अग्रपुर विहारलाई वर्तमान आगराको सिकन्दराका आसपास भनी मानिएको छ । पुराणहरू अनुसार यहाँको राजा वासुदेवले जब मगधको राजा जरासन्धलाई पराजित गर्न सकेन, तब त्यसले मथुरा छोडेर द्वारिका (गुजरात) गएर त्यहाँ राज्यको स्थापना गरेको थियो । अनुमान छ कि जरासन्ध बौद्ध थियो । एक सैनिकसन्धि प्रस्तुत गर्नको लागि उसले आफ्नी दुई छोरी असती र प्रोप्ताको विवाह मथुराको पराक्रमी राजा कंससँग गरेका थिए । सम्भव छ कि राजा कंस पनि बुद्धधर्मी रहेको हुनसक्छ । श्रीकृष्णले आफ्नो मामा कंसलाई मारेको थियो । यही कारण थियो कि जरासन्धले श्री कृष्णलाई मथुराबाट भाग्नको लागि बाध्य गरेको थियो ।

यसप्रकार अरू पनि अनेक कारणबाट मथुरा छैठौं शताब्दीसम्म बौद्धहरूको गढ रहेको थियो । यहाँ त्यसबेला १०० बौद्ध विहार थिए, तर हूणहरू त तुर्कहरूको आक्रमणको शिकार भएका थिए । अहिले सम्ममा प्राप्त भएका सबैभन्दा सुन्दर र कलापूर्ण बुद्ध प्रतिमाहरू मथुराका कलाकारहरूद्वारा नै निर्मित गरेका थिए । पहिलो शताब्दीमा महाक्षत्रप खर पल्लान मथुराको र क्षत्रप वनस्पर मगधको शासक थिए ।

सबैभन्दा प्राचीन बुद्धमूर्तिहरू गान्धारका ग्रीक शिल्पीहरूद्वारा बनाएका हुन् । त्यहाँबाट यस कलाको नमूना मथुरा ल्याएको थियो र मथुराबाट यसको प्रचार भारतका सम्पूर्ण बौद्ध स्थानहरूमा पुगेका थिए । सबैभन्दा पहिलो प्रामाणिक बुद्धमूर्ति सम्राट् कनिष्कको नेतृत्वमा मथुराको भिक्षु बलले सारनाथमा प्रतिष्ठित गरेको थियो । फाहियानको समय (४१४इ.) मा मथुरामा बुद्धधर्म अत्यन्त लोकप्रिय

अवस्थामा थियो । मथुराको सिंहतीर्थ स्तम्भमा १२० इसापूर्वको जुन शिलालेख छ, त्यसबाट पनि यहाँ बौद्धहरूको प्रभाव भएको स्पष्ट देखिन्छ । यो सबैभन्दा प्राचीन पुरातत्त्वको साक्षी हो ।

५. कांचीपुरम्- यो ठाउँ मद्रास शहरबाट ४८ माइल पूर्वोत्तरमा छ । यो बौद्धहरूको एक प्रधान केन्द्र हो भन्ने कुरा अशोककालदेखि आजसम्मका विभिन्न उदाहरण प्राप्त भइरहेका छन् । इसाको सातौं शताब्दीमा यहाँ एक राज विहार भन्ने र अरू १०० बौद्ध विहार थिए । राज विहारमा १०,००० बौद्ध भिक्षु रहन्थे । राजधानी कांचीपुरम्मा ३००-८०० इसासम्म पल्लवराजवंशले राज्य गरेका थिए । यी सबै राजा शैव र वैष्णवमत भएर पनि अरू धर्ममा पनि आदर गर्दथे । यस नगर नजिक पाँच बुद्धमूर्तिहरू प्राएका छन् । चौधौं शताब्दीसम्म बुद्धधर्मको प्रभाव थियो ।

तमिलनाडुमा प्रचलित स्कन्ध अर्थात् कार्तिकेय भन्ने एक नयाँ देव र स्कन्धपुराण भन्ने एक बृहत् काव्यग्रन्थ जुन चौथौं र पाँचौं शताब्दी इ. को रचना हो । स्कन्ध शब्द बौद्धहरूले नै पहिलोपटक आत्माको लागि प्रयोग गरेका थिए, यसको नकल ब्राह्मणहरूले गरेका थिए । स्कन्ध भगवान्को आरम्भ शायद कांचीपुरम्बाटै भएको हुनसक्छ, किनभने कांचीपुरम् ज्यादै ठूलो बौद्ध केन्द्र रहेको थियो । तमिलनाडुको मरुगन अथवा सुब्रह्मण्य आदि नामहरूले आराधना गर्ने स्कन्ध भगवान् बौद्धहरूबाट उधार लिएका शब्दहरू हुन् । आश्चर्यको कुरो यो छ कि यस भगवान्लाई केवल तमिलनाडू र त्यसको आसपासका मानिसहरूले मात्र जान्दछन् । उत्तरभारत, बंगाल, गुजरात आदि प्रदेशहरूमा यस नयाँ देवलाई कसैले जान्दैनन् ।

केही विद्वान्हरूको मत छ कि विक्रमादित्यको छोरा कुमार गुप्त प्रथम (४१५-४५५इ.) लाई नै कालिदासले कार्तिकेय बनाएर 'कुमार-सम्भव' काव्य लेखेको थियो । कार्तिकेय (कुमार) सेनापति त्यसैले थियो कि कुमार गुप्त प्रथमले हूणहरूसित लड्नको लागि आएका आर्यहरूको नेतृत्व गरेको थियो । त्यसपछि स्कन्धपुराण लेखेर कार्तिकेयलाई शंकरको छोरो बनाइदियो । कांचीपुरम्बाट प्राप्त अनेक बौद्ध चिन्हहरूबाट स्पष्ट हुन्छ कि तमिलदेशमा बौद्धधर्म

कतिको उच्च अवस्थामा रहेको थियो । तमिल साहित्यको अमर कृति मणिमेघले, जुन कि एक पूर्ण बौद्ध ग्रन्थ हो, यसको रचनाकार शीतलै शात्तनार बौद्ध भिक्षु थियो । तमिल वेदको कर्ता एवं अमर गायक तिरुवल्लुवर पनि बौद्ध थियो अथवा यो धर्मबाट प्रभावित थियो । तमिलभाषाको बीम्शोषियम भन्ने व्याकरण ग्रन्थ बौद्ध भिक्षु पेसन्देव भन्नेले रचेको थियो । इसाको दोस्रो शताब्दीमा रचना भएको शिलालेखकारको रचयिता केरलको चेरनरेश चैकुटुवन (१८०इ.) को भाइ इलको बुद्धधर्मको अनुयायी थियो । उक्त काव्य-संगीत, नाटक एवं काव्यको मधुर समन्वयको उदाहरण मानिन्छ । कुण्डलकेशी भन्ने महान् धर्मग्रन्थ, जसमा जैन र वैदिकहरूको खण्डन छ, नारदगुप्त भन्ने बौद्ध भिक्षुको रचना हो । बौद्धहरूका अरू अनेक तमिल रचनाहरू लोप भइसकेका छन् ।

मूर्धन्य बौद्ध भिक्षु एवं दार्शनिक आचार्य दिग्नाग (४२५इ.) कांचीपुरम्निर सिंहबक्र भन्ने गाउँमा पैदा भएको थियो । एक अर्को ज्यादै ठूलो तार्किक, दार्शनिक र महाविद्वान् आचार्य धर्मकीर्ति (६००इ.) जसका विरोधीहरूले पनि इड (लोहा) मानेका छन्, यो तमिलदेश तिरुमलै गाउँमा पैदा भएको थियो । यी दुवै आचार्य ब्राह्मण कुलका थिए । ध्यान सम्प्रदायको प्रवर्तक महायोगी आर्य बोधिधर्म (३७६-५३६इ.) पनि कांचीपुरम्को एक राजकुमार थियो । उनले चलाएको ध्यानसम्प्रदाय चीन, कोरीया र जापानमा प्रभावशालीरूपमा आजसम्म विद्यमान छ । उनको आयु १६० वर्षको थियो । दक्षिण भारतबाट चीन गएको एक अर्को ज्यादै ठूलो धर्माचार्य बोधिहचि (५७१-७२७इ.) पनि एक कश्यपगोत्रीय ब्राह्मण थियो । उनको आयु ५१६ वर्ष थियो । यो पनि कांचीपुरम्को थियो ।

तिब्बतका ८४ सिद्धमा ७४ औं सिद्ध श्री सगरप्पा पनि कांचीपुरम्को एक ब्राह्मण थियो । यसै परम्पराको १६ रौं सिद्ध आचार्य नागार्जुन पनि कांचीपुरम्को एक ब्राह्मण थियो । सिंहल देशको आचार्य तथा महाकवि बुद्धदत्त दक्षिण भारतीय भिक्षु थियो । जो कावेरी नदीको किनारामा कावेरी भन्ने बौद्ध विहारमा रहन्थ्यो उनको जन्म वर्तमान तमिलानाडुको उरगपुर (उरईपुर) मा भएको थियो । यो आचार्य बुद्धघोष (३८०-४४०इ.) को समकालीन थियो । श्रीलंकामा भदन्त धर्मपाल (६००इ.) ले

बुद्धघोषद्वारा छोडेर गएको काम पूरा गरेको थियो । यो पनि कांचीपुरम्को थियो ।

श्रीलंकाका प्रसिद्ध आचार्य अनुरुद्ध (११००इ.) कांचीपुरम्निर कावेरी पट्टानम्मा रहने हुन् । ऊ उत्तम कुलको ब्राह्मण पण्डित थियो र ताम्रपर्णी प्रदेशको तञ्जापुरनगरमा रहन्थ्यो । उनले अभिधर्मार्थसंग्रह, परमत्यविनिश्चय आदि उत्तम ग्रन्थ लेखेको थियो । अनागतवंश भन्ने पालिग्रन्थको रचयिता चोलदेशको चोलकश्यप स्वविर थियो । कावेरी नदीको किनारामा श्रेष्ठ सुन्दर बौद्ध विहारमा रहँदै यो ग्रन्थ लेखेको थियो । पञ्जमधु भन्ने पालि ग्रन्थको लेखक भिक्षु बुद्धपीय पनि चोलदेशीय थियो, चोल देशको राजधानी तञ्जापुर नगर थियो ।

चीनमा तन्त्रयानको संस्थापक वज्रबोधिको जन्म पनि कांचीपुरम्मा ६६१इ. मा भएको थियो उनको पिता कांचीको पल्लव राजाका गुरु थियो । उनले पहिले हीनयान पढेको थियो, त्यसपछि नालन्डामा महायान सिक्न्यो । आफ्नो ५० वर्षको आयुमा यो आफ्नो शिष्य अमोघवज्रको साथ चीन गएको थियो र ७१ वर्षको आयुमा ७३२ इ. मा देहान्त भएको थियो । वज्रबोधिले ११ तान्त्रिक ग्रन्थको चीनिया अनुवाद गरेको थियो ।

चोलराजा राजराज प्रथम (९८५-१०१६इ.) ले नागपत्तनम्मा जावाको शैलेन्द्र राजा मारविजयोतुड वर्माले बनाउन लगाएको चूडामणि विहारको लागि १०५ इ. मा अनयमङ्गल भन्ने गाउँ दान दिएको थियो, जसको उनको पुत्र उत्तराधिकारी राजेन्द्र चोल (१११६-११४४इ.) ले फेरि स्वीकृति दिएको थियो । यहाँका एक भिक्षु बुद्धादत्यले जावाको राजा राजसनगर (१३५०-१३६८इ.) को प्रशंसामा कविता लेखेको थियो । राजराज चोलले श्री लंकाबाट आएको बेलामा जहाज बिग्रेर समुद्रमा पानीमाथि चल्दै नागपत्तनम्को किनारामा धर्मालोक विहारमा शरण लिएको थियो । चोलराजाहरूको समयमा यो विहार प्रसिद्ध रहेको छ ।

सातौं शताब्दी इसामा तमिलदेशमा भक्ति आन्दोलनले जोड लियो । तब शैव र वैष्णव सम्प्रदायहरूले त्यसको सहायताले जैन तथा बुद्धधर्मलाई पराजित गरेको थियो । कांचीपुरम्को वर्तमान लगभग सबै शैव र वैष्णवहरू नाश गरिएका बौद्ध विहारहरू

र मन्दिरहरूमाथि नै बनेका छन् । पश्चिमी घाटको श्रीमूलवासम् भन्ने ठाउँमा यही नामको राजाको शासनकालमा एक बौद्ध विहार थियो । तञ्जापुरको मन्दिरमा बुद्धको जीवनसित सम्बन्धित चित्र अंकित गरेका छन् । महाबलिपुरम्मा आदि वराह गुफा, जो पल्लवराजा महेन्द्र वर्मन (६००-६३०इ.) द्वारा बनाउन लगाएको थियो, त्यहाँ अवतारहरूमा कृष्ण छैन, त्यस ठाउँमा बुद्ध छ ।

कुम्भकोणम्देखि १० किलो मिटर अर्को वलयमपुरम्मा उत्खनन गरेको बेलामा भगवान् बुद्धको एक पाँच फीट अग्लो मूर्ति पाएको छ । यही एक अर्को मूर्ति पनि पाएको छ, जो डेढ फीट अग्लो छ यो पनि भगवान् बुद्धको हो । दुबै मूर्तिको गणना दुर्लभ कलाकृतिहरूमा लिएको छ । ठूलो मूर्तिको शिरमा केही क्षतिग्रस्त छ, यहाँ आकस्मिकरूपमा उत्खनन गरेको थियो । यसै उत्खननले एक इनारको पनि रहस्योद्घाटन भएको छ ।

-(नवभारत टाइम्स, बम्बई, २०-११-१९७५)

६. बुद्धाचल (बद्रीनाथ)- कुनैबेला हिमालयमा सर्वत्र बुद्धधर्म प्रचलित थियो । तिब्बतीहरूको शासनकालमा पनि बुद्धधर्मको प्रधानता थियो । बद्रीनागको वर्तमान कालो सङ्गमरमर (टल्कने एक जातको असल पत्थर) को तीन फीट अग्लो ध्यानमा बसेको मूर्ति बौद्धहरूद्वारा स्थापना गरेको भगवान् बुद्धको मूर्ति हो । यहाँका माछ्या जातिका मानिसहरू यसलाई भोट (तिब्बन्त) को देवता बुद्ध हो भनी मान्दछन् र बताउँदछन् । ६५०इ. देखि ८५०इ. को बीच गढवाल भूखण्ड तथा नेपालदेखि लिएर काश्मिरसम्मका सारा हिमालय तिब्बतको अधीन थियो । त्यसबेला नेपाल जस्तै गढवालमा पनि बुद्धधर्मको धेरै प्रचार थियो यसै कालमा बौद्धाचल (बद्रीनाथ) को वर्तमान मूर्ति बनेको थियो ।

नवौं शताब्दीमा तिब्बतीहरूको शासनलाई हटाउनको लागि तिब्बतीहरूसित स्थानीय सामन्तहरूको संघर्ष भएको थियो । त्यसबेला धेरै नै बुद्धमन्दिर र मूर्तिहरू नाश गरिएका थिए । यही बिगारेका मूर्तिहरूमध्ये यो वर्तमान बद्रीनाथको पनि हो, जसलाई नारदकुण्डमा पयाकिदिएको थियो । त्यहाँबाट यस खण्डित मूर्तिलाई निकालेर नारायण बनाई केही सन्यासीहरूले पूजा गर्न लागे । यो पञ्चासनमा स्थित

छ र बोधिगयाको ध्यानस्थ बुद्धको मूर्तिसित पूर्णतया साम्य राख्दछ । यस मूर्तिको अधिल्लो मुखको भागमा एक टुक्रा निकालेको छ र चीवरलाई जनैउको मसिनो रेखा जस्तै कुडेर बनाएको छ । पछि कत्युरी राजाहरूले यसको लागि मन्दिर बनाइदिए, यही वास्तविक र ऐतिहासिक सत्य हो ।

स्कन्ध पुराणको केदार खण्ड अध्याय ४० मा यसलाई शुभ बौद्धाचल नामले यसप्रकार प्रख्यात गरेको छ-

तमसा तटतः पूर्वभागे बौद्धाचलम् शुभम् ।
बौद्धाचल बौद्ध प्रधानता युगको अवशेष हो,

जुन अनेक बौद्ध चिन्ह जस्तै गढवालबाट लोप भएर गयो -। यस ठाउँको उल्लेख कत्युरी राजवंशको ताम्रपत्रमा पनि गरेको छ । गढवालराजा पद्मदेव (१०३०-१०४५इ.) को लेख, जो पाण्डुकेश्वर (जोशीमठ) बाट प्राप्त भएको छ, त्यसमा यसप्रकार लेखेको छ-

तीर्थादित्य बुद्धाचल चिदादित्य गुणादित्यानाम् ।

गढवाल को प्रसिद्ध कवि भोलाराम (१७४०-१८३३इ.)ले पनि लेखेको छ-

केदार खण्ड उत्तर दिसै, भयौ बौद्धहरिरूप ।

बैठ्यौ ध्यान लगाइके, सुन्दर श्याम अनूप ॥

केदारको पूर्वमा वर्णन गरेको बौद्धाचल वर्तमान बढीनाथ नै हो यसमा अलिकति पनि शंकागर्नु पर्दैन । तिब्बतको लामाबाट त्यहाँका प्रतिनिधिद्वारा हरेक वर्षको चर्तुमासमा बतौर भेटको चिया, चंवर इत्यादि कैयौ वस्तुहरू आउँछन् र मन्दिरबाट प्रसाद स्वरूप मिठाई, भोग र वस्त्र लामाको लागि पठाइन्छन् ।

शकवंशीय गढवाली राजा वसन्तनदेव (८५०-८७०इ.) कत्युरी राजवंशको संस्थापक र बौद्ध थियो, तर पछि ब्राह्मण-धर्मी हुनगएको थियो । यसैबेलादेखि गढवालमा बुद्धधर्म लोप हुन लागेको थियो, यसै परम्पराको राजा ललितशूरदेव (९४५-९५०इ.) पनि बुद्धधर्मको विरोधी थियो । उनको पुत्र भूदेवदेव (९६०-९८०इ.) ले आफ्नो शिलालेखमा, जुन बागीश्वरबाट प्राप्त भएको हो, आफूलाई बुद्धभ्रमण शत्रु घोषित गरेको छ । यदि हिमालयको यस भागमा

बुद्धधर्मको हास भएको छ भने, यसको कारण शंकराचार्य (७८-८२०इ.) होइन, जस्तो कि मानिसहरूको धारणा छ, तर त्यसको पछि राजशक्तिको ध्वंश-लीला थियो । कत्युरी राजवंशको एक लेखमा शंकरको गढवालमा उपस्थितिको पत्तो लागेको छैन ।

यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि शंकराचार्य गढवाल आएको थिएन । चाहे शंकराचार्यलाई बढीकेदारको सम्बन्धमा जति पनि प्रधानता देओसु, तर गढवाल-कुमायुंका सारा पुरातत्त्वसम्बन्धी अवशेष बताउँदछ कि बाह्रौ शताब्दीसम्म यस भूमिमा शंकरका अनुयायीहरूको प्रभाव देखिँदैन । शंकरको वेदान्तको प्रभाव यी पहाडहरूमा बाह्रौ शताब्दीपछि परेको देखिन्छ । ऐतिहासिक परिस्थितिले बताउँछ कि यहाँ नवौ शताब्दीसम्म बुद्धधर्मको राम्रो प्रभाव र प्रचार थियो । केदार-कुमायुंमा आज बुद्धमूर्तिको अभावको कारण कत्युरी राजवंशको ध्वंश-लीला थियो, जुन बाह्रौ शताब्दीसम्म चलिरह्यो ।

तिब्बती र नेपाली शासनकालमा फेरि यस देशमा परिवर्तन आउन लागेको थियो, किनभने तिब्बतीराजा नागराज (११००इ.) बौद्ध थियो । नेपाल विजेता अशोक चल्क (११९९इ.) ले आफ्नो गोपेश्वरको लेखमा आफूलाई अभिनव 'बोधिसत्त्वावतार अविनिपति तिलक' भनी लेखेको छ । गढवाल विजयी नेपालको राजा क्राचल्लदेव (१२२३इ.) ले पनि बालेश्वरको लेखमा आफूलाई 'परम सौगत (परम बौद्ध) जिनिकुल कमलको प्रभाश्वर दिवाकर' भनी लेखेको छ । क्राचल्लदेव बौद्ध थियो । आज यस भूखण्डमा भगवान् बुद्धका निम्न लिखित पाँच चिन्हो पाएका छन् ।

१. बडाहाट (उत्तरकाशी) मा तिब्बती राजा नागराज (११००इ.) द्वारा बनाएको धातुको भगवान् बुद्धको मूर्ति छ । यसलाई दत्तात्रयको नामले पूजा गर्दछ । यस अतिसुन्दर बुद्धप्रतिमाको पादपीठमा तिब्बतीभाषा र अक्षरहरूमा 'देवभट्टारक नागराजको मुनि' लेखेको छ ।

२. गढवालको तुङ्गनाथ भन्ने ठाउँमा कैयौ पुराना मूर्तिहरूमा एक धातुमयी बुद्धमूर्ति पनि छ ।

३. गुमकाशीदेखि एक माइल नाला शिवालयको बाहिर एक बौद्ध पाषाण स्तूप छ । यो कुमायुं गढवालको बचेको एक मात्र बौद्ध स्तूप हो ।

४. कोटद्वार-नजीवाबाद सडकभन्दा केही टाढामा मोरध्वज अथवा मुनवरा भन्ने पुरानो गढको घरा ८०० ६२५ फीट छ । यो एक पुरानो बौद्ध स्तूप हो ।

५. बाबा बद्रीनाथ भगवान बुद्ध नै हो ।
-(महापण्डित राहुल सांकृत्यायन, गढवालको इतिहास)

गढवालको प्रसिद्ध मोरध्वज किलामा गरेको पुरातात्विक उत्खननमा कुशाणकालीन सभ्यताका अनेक महत्त्वपूर्ण अवशेष प्राप्त भएका छन् । यसमा विष्णु, बुद्ध एवं अप्साराका आकृतिहरूवाहेक तामाका सिक्का पनि प्राप्त भएको छ । गढवाल विश्वविद्यालयको पुरातत्त्व एवं इतिहास विभागको अध्यक्ष डा. कान्तीप्रसाद नौटियालले बताएको छ कि एक विशाल मन्दिर तथा चार फीट चौडा र तीस मीटर लामो एक भित्तो पनि प्राप्त भएको छ । यो अवशेष इसाको पहिलो शताब्दीदेखि लिएर तेस्रो शताब्दीसम्मको हो, उनले बताएको छ कि मोरध्वज किलामा उत्खननकार्य अर्ध ५ वर्षसम्म चल्यो ।

-(नवभारत टाइम्स, बम्बई, ९-४-१९८०)

७. नागरा- महाराष्ट्र मध्यप्रदेश सीमामा गोंदियादेखि ५ किलोमीटर कालाघाट रोडमा रहेको नागराग्रामको धेरै समयदेखि नै पुरातत्त्व विषयको खोजी गर्नेहरूको लागि एक आकर्षणकेन्द्र रहेको छ । यस ठाउँमा पुरानो कालको खोजी गर्नेहरूले यहाँको खोजीको उद्देश्यले यहाँ अनेक देश विदेशबाट आउने गर्दछन् । उत्खननको निम्ति यस टेकडीमा रहेको काल भैरवको मन्दिरको पूर्वमा ४ सेन्टिमिटर खने पछि प्राचीन कालको ईटले बनेको एक भित्तो तथा १५ फीट अरू खनेपछि कुशाणकालको तामाको सिक्का प्राप्त भएको थियो । उत्तर भागमा खनेपछि छिट्टै प्रदक्षिणापथ र स्तूपको छत भेटिएको संकेत दिएको थियो । त्यहाँ पाएको एक ईट त लगभग ५०×२४×८ सेन्टीमिटरको प्राप्त थियो । टेकडी गोलाकारको छ तथा त्यसको व्यास ५५ मीटर छ । प्राप्त अवशेषहरू अनुसार यसलाई कुशाणकालीन स्तूप भनी घोषणा गरेको छ । चारैतिर तह पाउने सम्भावना छ । टेकडीनिर नै १३७ सेन्टीमीटर लामो १५४ सेन्टीमीटर चौडा चारपाटे स्तम्भ पाएको छ, जसको टुप्पोको भाग फुटेको छ । यो अशोककालीन प्रतीत हुन्छ । यसको सम्बन्धमा यो भनिएको छ कि सम्राट् अशोकले बुद्धधर्मको प्रचारको

लागि यस्ता अनेक स्तूप बनाएका थिए । सम्भव छ कि यो स्तूप तिनीहरूमध्ये एक हुन सक्दछ ।

पुरातत्त्व विभागद्वारा सन् १९७३ मा नागराबाट लगभग १३७ किलोमीटर टाढामा रहेको पवनीग्राम (जिल्ला भण्डारा) मा उत्खनन कार्य गरिएको थियो, जसमा बुद्धकालीन स्तूप, मूर्तिहरू र पालिभाषामा लेखिएको शिलाखण्ड प्राप्त भएको थियो । सम्भव छ, दुबै स्तूपको निर्माण एकै समयको अवधिमा भएको हुन सक्दछ ।

बाहिरबाट हेर्दा हिन्दूमन्दिर देखिने नागराको उत्खननपछि बुद्धधर्मका प्राचीन चिन्हहरू हुनु, भारतमा सर्वत्र देखिने आश्चर्य हो । यी चिन्हहरूले भारतमा बौद्ध संस्कृतिका स्थानहरूको वास्तविकता स्पष्ट गर्दछ । नागराको विषयमा मुख्य धारणा यो छ कि यो पनि बौद्धकालीन भारतमा बौद्ध संस्कृतिको प्रमुख दक्षिणद्वार रहेको होला ।

-(रतनकुमार सेठी, नवभारत टाइम्स, बम्बई, २७-२-१९७७)

भारतमा सर्वत्र आजसम्म संग्रह भएका सबै मूर्तिहरू र अरू पुरातत्त्व सामग्रीहरूमा ७० प्रतिशत बुद्धधर्म र संस्कृतिसित सम्बन्धित छ ।

८. कोडुङ्गलुर- वर्तमान केरलराज्यको सबैभन्दा प्रसिद्ध मन्दिर कोडुङ्गलुर भद्रकालीक्षेत्र पनि पहिले बौद्धहरूको थियो । तेह सय (१३सय) वर्ष पुरानो यो मन्दिर बौद्ध तथा जैनको प्रभावकालमा एक बुद्ध विहार बनेको थियो । केरलको एक राजा पल्लिवान पेरुमालले यसै नगरलाई राजधानी बनाएको थियो । उसले बुद्धधर्मलाई अपनाएको थियो र त्यसको प्रचार पनि गरेको थियो ।

जब बुद्धधर्मको प्रभाव क्षीण हुनलाग्यो, तब यो मन्दिर अरूहरूको अधिकारमा हुनगयो । शंकराचार्यले आठौं शताब्दीमा यहाँ पाँच श्री चक्रको स्थापना गरेर पूजा गरेको थियो ।

-(के.वासुदेवन नायर, केरलको पुण्य क्षेत्र, -नवभारत टाइम्स, बम्बई, २७-२-१९७०)

९. कौशाम्बी- इलाहाबादबाट जम्दै ३० माइल पश्चिममा यमुनाको बायाँ किनारामा वर्तमान कोसम नै कौशाम्बी नगर थियो । भगवान् बुद्धको

समयमा यहाँ वत्सराज उदयन शासन गर्दथ्यो ।
उनकी रानी श्यामावती बुद्धकी उपासिका थिइन् र
कौशाम्बीका अनेक सेंठ बुद्ध भक्त थिए । तीन प्रमुख
सेंठहरूको नाम अगाडि आउँछ । यी तीन श्रेष्ठीहरूले
आफनो आफनो नामबाट तीन ठूला बौद्ध विहार
बनाएका थिए । यिनीहरूको नाम हुन् - कुक्कुटाराम,
घोषिताराम र पावारिकाराम । बुद्धत्व प्राप्तिको नवौं
वर्ष भगवान्‌ले यी विहारमा वर्षावास गर्नुभएको थियो ।
यहाँ बदरिकाराम भन्ने एक अरू विहार पनि थियो ।
यहाँ पनि अशोकको एक स्तम्भ छ, जो अब केवल २५
फीटमात्र रहेको छ । यहाँ अब अग्ला अग्ला खंडहरू
मात्र छन् । सारा नगर जमीनमा दबेर रहेको छ ।

इलाहाबाद-कानपुरा रोडमा १० माइल तथा
घुमेर १४ माइल गएपछि यो ठाउँ आउँछ । यहाँ
अवाकुआ, गठवा र कासम्बको पश्चिममा कोसम
भन्ने गाउँ छ । यी तीनै गाउँ आफूलाई कोसम भनी
वताउँछन् । यहाँ सबै उत्खनन भएको छैन । उत्खनन
गरेपछि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण वस्तुहरू पाउने छन् ।
इलाहाबाद विश्वविद्यालयको तरफबाट केही उत्खनन
गरेर पाएका वस्तुहरू, बुद्धमूर्तिहरू आदि इलाहाबाद
नगरको संग्रहालयमा सुरक्षित छन् ।

-आधारग्रन्थ भिक्षु निर्गुणानन्द बम्बइको-
'बुद्ध विश्व विजय'

दिवंगत श्रद्धेय संघमहानायक आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरं च्वयाविज्याःगु
महिन्दथेर तथा संघमिता थेरी व बुद्धशासनको इतिहास याकन हे पिदनेत्यंगु दु ।

अखिल नेपाल भिक्षु महासंघया श्रद्धेय अध्यक्ष भिक्षु कुमार काश्यप महास्थविरया अमूल्य ग्रन्थरत्न
दशपारमिता याकन हे निगुगु संस्करण पिदनेत्यंगु दु ।

अथ हे

आनन्दकुटी विहारनिवासी भिक्षु पञ्चामूर्ति

अनुवाद यानाविज्याःगु सफू

बुद्धधर्म व मेमेगु धर्म लिसें आनन्दकुटी विद्यापीठया सह-संस्थापक, बौद्ध विद्वान् भाजु न्हुच्छेवहादुर
वज्ञाचार्य च्वयाविज्याःगु बौद्ध जातकमालाया अंग्रेजी संस्करण

STORY OF JATAKAMALA

व्वनादिसं ।

सफू दइगु थाय्-
आनन्दकुटी विहार,
स्वयम्भू ये
फोन नं. २७१४२०

बुद्धको दर्शन

भिक्षु संघरक्षित
संघाराम

बुद्धज्ञानको दर्शन, गर्न हामी आयौं
सद्धर्मको गुणगान, गाउन हामी आयौं ॥

शील, समाधि, प्रज्ञाको खानि
कहिल्यै कसैलाई, गर्देन हानि ।
यस्ता कुरा जानेर, नै हामी पुग्यौं
बुद्धज्ञानको दर्शन, गर्न हामी आयौं ॥

अमृतमय उपदेश, बुद्धको हो नै
सुखमय जीवन, गर्ने यही हो है ।
केही-केही जानेर, पर्न शरण आयौं
बुद्धज्ञानको दर्शन, गर्न हामी आयौं ॥

मानव मानव बन्ने, हो ज्ञान साथी
दुःख-कष्ट नास्ने, हो मार्ग साथी ।
अज्ञानी सबै मिली, पर्न शरण आयौं
बुद्धज्ञानको दर्शन, गर्न हामी आयौं ॥

दुःखसत्य जताई, कारण हो देखाउने
तृष्णामुक्त बनाई, निर्वाण हो पुऱ्याउने ।
पथभ्रमित हामी यहाँ, पर्न शरण आयौं
बुद्धज्ञानको दर्शन, गर्न हामी आयौं ॥

के विश्वका मुख्य धर्महरू बुद्धधर्मको रूपान्तरण हो ?

The age is like a knife. Kings are butchers. Religion hath taken wings and flown. on the dark nights of flasehood I cannot see where the moon of truth rising. And again Modesty and religion have disappeared because flasehood reign supreme the muslim Mulla and the hindu Pandit have resigned there duties, the devil reads the marriage vows.... Praises of murder are sing and people smear themselves with blood instead of saffron.

-by Khuswant Sing (A history of the Sikhs)

भावार्थ- समयचक्र चक्रु जस्तो धारिलो हुन्छ । राजाहरू कसाई बन्छन् । धर्मरूपी फूल फुल्छ त्यसमा पखेटा उमिन्छ र उडेर जान्छ । अंधारो रक्तपातको कालीरातमा जहाँ मैले सत्यको चन्द्रमा उदाइरहेको देख्न सकिदैन ।" र फेरि "सदाचारी र धर्म लुप्त हुन्छ हिंस्रक राजको आधिपत्य जम्छ । मुसलमान मुल्ला र हिन्दू पण्डितहरूले आ-आफ्नो पदबाट राजिनामा दिएको हुन्छ । दुष्टहरूले विवाद मन्त्रोच्चारण गर्छन्... मार काटको गीत गाउँछन् र मानिसहरू सुगन्धको सद्वा रक्ताम्य हुन्छन् ।"

गुरु नानकले यो माथिको उद्गार मुसलमानहरू र हिन्दूहरूले महमद गोरील सन् ९७१-१०३० सम्म वारम्बार आक्रमण गरेर लूटपाट तथा तोडफोड गरेको कारणले धनजनको साथै अति अमूल्य कलात्मक सम्पदा जस्तो देवालय, मन्दिर, विहार र विश्वविद्यालय आदिको नाश भएको कारण पुनर्जागरण हुन नसकेको ले उत्पन्न परेका बौद्धहरूलाई आ-आफ्नो सम्प्रदायमा आकर्षित गर्न क्रान्तिकारी नयाँ नयाँ सम्प्रदायहरूको आगमन भएको पाइन्छ । त्यो हो हिन्दूहरूको भक्तिवादी सम्प्रदाय । त्यस्तै मुसलमानहरू सुफीसम्प्रदाय । त्यस समयमा भक्तिवादी हिन्दूहरू र सुफीवादी मुसलमानहरू एक आपसमा नड-मासुजस्तै हेलमेल भएको पाइन्छ । यति मेलमिलाप भारतको इतिहासमा मात्र होइन विश्वका इतिहासमा पनि एक धार्मिक सम्प्रदाय अर्को धार्मिक सम्प्रदाय सँग मेलमिलाप भएको शायद भएको होओइन । खान, लाउन, रितिथिति, चालचलन, भाषा, संगीत, आदिमा एकरूपता भएको पाइन्छ, केवल

आनन्दभूमि

२१ पुरुष शाक्यवंश फरक भएको पाइन्छ भने धार्मिक स्थानहरू मन्दिर र मस्जिद मात्र । यी भक्तिवाद र सुफीवादको विवरण एक एक गरेर विस्तार पूर्वक यहाँ विवरण दिइनेछ ।

यो भक्तिमार्ग धर्म सन् १००० को आसपास नै रामानन्द ञ्चद्वारा प्रकाशमा ल्याइसकेको पाइन्छ । त्यस्तै १००० शताब्दीको अन्ततिर अलि मख्दुम हुजुरीले सुफीधर्मको प्रचार प्रसार गरिसकेको पाइन्छ तर यी दुवै धर्मले चौधौ शताब्दीमा ठूलो पकड लिइसकेको पाइन्छ । भक्तिमार्ग मुख्य उद्देश्य हो, ईश्वरलीला अपरम्पार छ । देवता एकमात्र हुन् । देवताको खास अस्तित्व छ अरू सबै केवल माया मात्र हुन् । मानिसमा भेदभाव छैन । जातिपातीको भेदभाव छैन । लिङ्गभेद छैन । वर्णभेद छैन । ईश्वरसमक्ष पुग्न अतुल तृष्णा क्षेदन गर्नुपर्छ । ईश्वरको दर्शन अथवा समीपमा पुग्ने मुख्य तीन मार्गहरू छन् । ती हुन् ध्यानमार्ग, मन्त्र, तन्त्रको माध्यमबाट भक्तिमार्ग, गाना र वादनसहितको भजन मार्ग । यी तीनमध्ये खास ध्यानमार्ग दुर्लभ भइसकेको ले भजन र भक्तिमार्ग नै प्रचार प्रसार भएको पाइन्छ । जातपात भेदभावरहित भई मुसलमानहरूले समेत देवालयमा पूजा गर्न सक्ने प्रावधान भएको ले यो धर्म पहिलेको कष्टर ब्राह्मणधर्मभन्दा धेरै आर्कषक हुन गएको पाइन्छ । यस धर्मले धेरै वर्षदेखि अलपत्र परेका बौद्धहरूलाई आकर्षित गर्न धेरै सफल भएको पाइन्छ । त्यस्तै केही संख्यामा मुसलमानहरूलाई पनि प्रभाव पारेको र भक्तिमार्गको प्रभाव सम्पूर्ण भारतमा फैलियो । उत्तर भारतमा रामानन्द र कविर छन् । कविर मुसलमान कुलमा जन्मेको कारण वहाले हिन्दूहरूको साथसाथ मुलिमानहरूलाई पनि भक्तिमार्गमा प्रवेश गराउन धेरै सफलता हासिल गर्‍यो । चैतन्य महाप्रभु बंगाल भोलावाह स्वामी तेलगनामा । अब सुफीधर्म जान्न प्रयास गरौं ।

सुफीधर्म त्यो धर्म हो जसले महमद धर्म प्रचारार्थ विभिन्न देशवासीहरूको भाषा संस्कृति रहन आदिलाई अध्ययन गरियो साथै विश्वका विभिन्न धर्महरू जस्तो क्रिश्चियन, बौद्ध, ग्रीक र हिन्दूधर्म आदि को ज्ञान हासिल गर्‍यो र ती धर्महरूको खास गुणहरू

संगालेर एउटा नयाँ विचार प्रतिपादन गर्‍यो । त्यस विचारको नाम हो सफी । सफीहरूले न कुनै निश्चित धर्म खडा गर्‍यो न दर्शन नै । तिनीहरू त विचार स्वतन्त्रतामा आधारित छ । त्यसकारण तिनीहरूमध्ये धेरै धार्मिक कहलिए र असल मानिस मानिए । तिनीहरूले धेरैको विश्वास जिते र नेताको रूपमा प्रकाशमा आए ।

कुरान र हदितले तिनीहरूलाई आवश्यक भएका सबै सुविधाहरू प्रदान गरे । कष्टर मुसलमानहरू पनि ईश्वर एक भएको मा विश्वास गर्छन्, सबैलाई दाजुभाइसमान अंकमाल गर्नु, गल्ला लगाउनु जहाँ हेर्‍यो त्यहाँ ईश्वर पाउने कुरानमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । महमदले जस्तै सुफीहरूले पनि पहिले गरिबहरूलाई आकर्षित गर्‍यो । वहाँले जस्तै सुफीहरूले पनि उपवास, शील, भावना गराएर ध्यानभावना आदिमा एकचित्त गरेर अलौकिक अनुभूतिको साथै ईश्वरको दर्शन गराउनेतिर लाग्यो तर पछि यो निस्कर्षमा आयो कि ध्यानभावना गराएर ईश्वरको दर्शन गराउनुको सट्टा अल्लाको नाम वारम्बार लिन लगाएर ईश्वरको दर्शन हुनेमा जोड दिन लगायो । ती सुफीहरूले पनि हिन्दू भक्तिवादीहरू जस्तै नाचगान गरेर भक्ति गर्ने छूट पनि प्रदान गर्‍यो ।

बौद्धहरूलाई आकर्षित गर्ने विभिन्न अभियानहरू मध्ये ध्यानभावना भजन कीर्तन शील उपवास आदि धार्मिक कृयाकलापभन्दा बढी सुफीहरूले देखाएको आदर सम्मानको साथसाथै स्वच्छ उदारता जस्तो एक आपसमा अंकमाल गर्ने घरघरमा एक आपसमा पाउनाको रूपमा बोलाइने, आफू र पाहुनाहरूलाई एउटै भान्साघरमा समानरूपमा खाना पस्काएर ख्वाउने आदिमात्र नभई बढी घरका घराना परिवारले समेत विवाहसम्बन्ध जोड्ने अति उदारवादी नमूनाहरू पेश गरेको पाइन्छ । यस उदारवादी आदर्शले खासगरेर तल्लो श्रेणीका निमुखा गरिब बौद्धहरूको दिल जित्ने ठूलो अवसर प्राप्त गर्‍यो । खासगरेर अलपत्रमा परेका बौद्धहरू बृहत् संख्यामा यस सुफी सम्प्रदायमा प्रवेश गरेको गर्‍यो । यो सुफी सम्प्रदायको महान् र अपूर्व सफलता हो । यस सफलताले भारतभूमिमा मुसलमानसम्प्रदाय दिगो रहने निर्णायक कार्य गर्‍यो । आज हिन्दूस्थान र पाकिस्तानमा अवस्थित मुसलमान न अरबभूमिबाट

आएका मुसलमान हुन् न भारत भूमिबाट धर्म परिवर्तन गरेका हिन्दूहरू नै हुन् । तिनीहरू अधिकांश बौद्धहरू हुन् । बौद्धहरू मुसलमान बन्नमा मुसलमानहरूको यथेष्ट चलाखीपन छ भने हिन्दूहरूको धार्मिक तथा राजनैतिक पदाधिकारीहरूको ठूलो अदूरदर्शी तथा स्वार्थपूर्ण भाव भएको पाइन्छ । त्यस्तै बौद्धहरूको बाध्यता भएको बुझिन्छ । यो कसरी ? यसको विस्तार पूर्वक तल विवरण दिइनेछ ।

आर्यहरूमध्ये एशियाबाट हिन्दूस्थानमा आगमन भएको समयलाई लिएर इतिहासकारहरूको राय बाज्रन गएको पाइन्छ । कोहीको भनाइ छ इ. पू. ३००० वर्षपहिले र कोहीको भनाइअनुसार इ. पू. १५०० वर्षभन्दा केही अगाडि पूर्वी अफगानिस्तान र पंजाबमा रहेको बताउँछन् । भारतमा आगमनपछि आर्यहरू आफूलाई स्थानीय आदिवासीबीच आर्य अथवा सर्वश्रेष्ठको रूपमा परिचय गर्दै आएको पाइन्छ । महावीर र बुद्धको आगमनपछि आर्यहरूको प्रतिस्था निकै कम हुन गएको पाइन्छ । बौद्धहरूको प्रतिस्था दिनप्रतिदिन समस्त भारतवर्षमा बढ्दै गयो । त्यसको मुख्य कारण भारतका प्रतिस्थित राजाहरू जस्तो सम्राट् अशोक कनिष्क, हर्षवर्द्धन आदि विश्वप्रख्यात राजाहरूले बुद्धधर्म ग्रहण गर्नुको साथै अधिकांश भारतबासीहरूले पछि बुद्धधर्म ग्रहण गरेको कारण हो । यो प्रकृया इ.पू.५०० देखि इ. पू.८०० सम्म जम्मा १३०० वर्ष रह्यो । यसपछि शंकराचार्य र अरू वैष्णव धर्मका पदाधिकारीहरूबीचमा आ-आफ्नो प्रतिष्ठा पुनर्जागरण गराउने उद्देश्यले मेलमिलाप भयो । शिव सम्प्रदाय र वैष्णव सम्प्रदायको एकीकरण गरी ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर तीनै हिन्दूदेवताहरूको एकै रूप बनाई त्यो नै सम्पूर्ण हिन्दूहरूको देवताको प्रतीकको रूपमा आस्थाको बिन्दु बनाइयो । साथसाथै धर्ममा केही उदारवाद पनि अपनाइयो । वेदलाई सबैले बुझ्ने गरी पुनः परिमार्जित गर्‍यो, धेरै पुराणहरूको सम्पादन गर्‍यो । हिन्दूहरूले एकै ईश्वरको नारादियो साथै जातपातलाई फुकुवा गर्‍यो । सबै जातले धर्ममा भागलिन सक्ने प्रावधान बनाइदियो । यसबाट हिन्दूधर्ममा केही सुधार आयो तर बुद्धधर्मको वज्रयानको लोकप्रियको अगाडि यो धर्म सुधार कार्यले खास असर पार्न सकेन । यसै समय देखि बुद्धधर्मसंग

प्रतिस्पर्धा गर्ने हिन्दूहरूमा पनि दार्शनिक क्षमताको वृद्धि भयो ।

हिन्दूधर्मलाई वैज्ञानिकता प्रदान गर्न बढी उदारवादको परिचय दिन शंकराचार्यले बौद्ध विज्ञानवादको निकटतम भएको अद्वैतवाद दर्शनको प्रतिपाद गर्‍यो । यसै दर्शनको आधारमा हिन्दूहरूले ईश्वर एक हुनु, जो निराकार छ, निर्विकल्प तथा सर्वव्यापी छ भनियो । सिख इतिहासकार खुसवन्त सिंहले शंकरद्वारा व्यक्त गरेको यस उद्गारलाई हेरौं ।

O' Lord pardon my three sins

I have in contemplation clothed in form

Thee who art formless

I have in praise described Thee who art eneftable

And in visiting temples, I have ignored thine omnipresence.

भावार्थ—मेरा यी तीन पापहरूलाई माफ गर, वहाँ जसको कुनै रूपनै छैन त्यस्तोलाई लुगा हालेर आकृतिक बनाई दिए, जो अकथनीय छ, वहाँको गुणगान गरेर बयान गरे, जो सर्वव्यापी छ । त्यसैलाई मन्दिरमा दर्शन गर्न गए ।

शंकराचार्यको अद्वैतवाद दर्शनको आधारमा वहाँका अनुयायीहरू नयाँ भक्ति आन्दोलन १४ सय शताब्दीतिर उत्रन चाहेको थिए तर त्यस आन्दोलनमा वहाँहरूलाई मनाही गर्‍यो । हिन्दूस्थानको कुना कुनासम्म भक्तिवाद, ईश्वर एकै हो भन्ने लहर चलयो, अभियान चलयो । त्यस अभियानमा हिन्दूहरूलाई ईश्वर एक हो भन्ने दर्शन दिने शंकराचार्यहरूका अनुयायीहरू थिएन । एउटा विडम्बना हो । यसको कारण रमानन्द प्चाले यो शंकरको अद्वैतवाद भगवतीगीताअनुरूप भक्तिवाद नभएको १० औं शताब्दीमा प्रमाणित भइसकेको आधारलाई लिएर यस नयाँ आन्दोलनमा भागलिन नलगाएको तर्क लेखकहरूले पेश गरेको पाइन्छ तर खास कारण यो नभई अर्कै कारणहरू हुन सक्ने धेरै सम्भावना छ । त्यो के हो भने प्रत्येक बौद्धहरूमा शंकराचार्य बौद्धविरोधी भएको भावना ताजारूपमा रहेको पाइन्छ । त्यसकारण वहाँका अनुयायीहरूलाई यो अभियानमा भागलिन मनाही गरेको हुनुपर्छ किनकि यो नयाँ भक्तिअभियान पूर्णरूपमा बुद्धधर्म धेरै कालदेखि

पुनर्जागरण हुन नसकी अलपत्र परेका बौद्धहरूलाई खास गरी आकर्षण गर्ने उद्देश्यले संचालन भएको क्रान्ति हो । यसमा कुनै शंका नै छैन । त्यस्तै मुसलमानहरूको सुफीधर्म पनि हो ।

मुसलिमहरू सर्वप्रथम मालावार द्वीपमा प्रवेश गरे । नवौं शताब्दीमा मालावारको राजाले मुसलिम धर्म ग्रहण गरे । त्यसपछि यो जाति पूर्वप्रान्त तामिल सम्म फैलियो र पछि कम्बका किनारासम्म फैलियो । यसरी लोकप्रिय बन्दै गएको मुसलमानधर्म महमदविन काशीम सिन्धमा प्रवेश गरेपछि र त्यस्तै महमद गोरीले उत्तर भारतदेखि गुजरातसम्म लुटपाट र आक्रमण गरेको कारण एकैचोटि अलोकप्रिय हुँदै गयो । मुसलमानधर्मप्रति भारतका जनताहरूको विश्वास एकदमै टुट्यो, फलस्वरूप मुसलमान धर्ममा धर्म परिवर्तन गर्ने कार्य रोकियो । यस गुमिसकेको विश्वासलाई पुनर्जागरण गराउन पछि ११ औं शताब्दीतिर पंजाबमा मुब्दुम हुजुरीले सुफीधर्म प्रचार प्रसार गर्‍यो । पछि त्यो दाता गंज बक्स अथवा ईश्वरको भण्डारको नामवाट प्रख्यात हुन गयो । त्यस्तै पंजाबमा १३ औं शताब्दीमा जुनबेला भारतमा भक्तिवादको लहर चलेको थियो त्यसैबेला शइफ फरिद सकोरगंजको नेतृत्वमा सुफीधर्म प्रचार प्रसार भइरहेको पाइन्छ । यस्तै भारतका अरू प्रान्तहरूमा दुवै धर्महरू एकै नामले प्रचार प्रसार भए । गरिब बौद्धहरू सुफीधर्ममा लागे भने मध्यमवर्ग र ठूलावर्गहरू भक्तिमार्गमा लागे । बौद्धहरू धर्मपरिवर्तन गराउने अभियान पन्ध्रौं शताब्दीसम्म पनि चलयो । त्यसपछि बुद्धले बोधिज्ञान प्राप्त गरेको भारतभूमिमा बौद्धहरूको अस्तित्व पूर्णरूपमा अन्त भयो ।

भारतमा सुफी धर्मको आगमन हुनको मुख्य कारण मुसलमानहरूले समय समयमा लुटपाट र जबरजस्ती धर्मपरिवर्तन गराउने उद्देश्यले आक्रमण गरेको ले भारतभूमिमा मुसलमानधर्म लोकप्रिय हुन नसकेको हो । बुद्धले बुद्धत्व प्राप्त गरेको भूमिमा बुद्धधर्म जति लोक प्रिय बन्यो त्यति मुसलमान धर्म लोकप्रिय बन्न नसक्नु त्यो अर्कै कुरो हो, होइन भने साधारणतया अरू धर्मको दाँजोमा मुसलमानधर्म कम लोकप्रिय नभएको अवश्य होइन, आक्रमण तथा जबरजस्ती धर्म परिवर्तन गराएको कारणले भारतवासीहरूको दृष्टिलागेको मैल धुन सुफीधर्मको

भारतभूमिमा आगमन हुनुपरेको हो। यस सुफीधर्मले न कुनै निश्चित सम्प्रदाय खडा गर्‍यो न कुनै धर्म ग्रन्थ नै । भारतमा सुफीहरू असल धर्म प्रचारकको नाममा कहलियो पछि तिनीहरूले धर्मनेताको आदर्श प्राप्त गर्‍यो । बदनाम भइसकेको मुसलमानधर्मको नामलाई त्यागेर पुनः अर्को सुफी नामबाट धर्म प्रचार प्रसार गराउन सफल भएको नै मुसलमानहरूको ठूलो चलाकी हो । त्यतिमात्र होइन बौद्धहरूलाई धर्म परिवर्तन गराउने अभियान समाप्त नभएसम्म एक दुई शताब्दीसम्म पनि हिन्दूहरूसँग मेलमिलाप गरिबस्न सक्नु नै अर्को छट्टपन हो, जब सबै बौद्धहरू भक्तिवाद र सुफीवादी भए । त्यसका लगत्तैपछि हिन्दूहरू र मुसलमानहरूको आ-आफ्नै स्वभाव प्रकटभइहाल्यो, एकआपसमा द्वेषभाव गरेर ऋगडा गरिहाल्यो । पुनः हिन्दू मुसलमानको ऋगडा उम्रेर आएको कारणलाई माथिको उद्गार गुरुनानकले व्यक्त गरेको हो ।

भारतवासीहरूलाई परास्त गरेर आफूलाई आर्य र देशवासी अनार्य बनाई कयौं शताब्दीसम्म धार्मिक र राजनैतिक दमन गर्दै आइरहेको मा बुद्धको धर्मको आगमनपछि अनिश्चित कालसम्मको निम्ति हिन्दूधर्म र शासनको आधिपत्य अन्त भयो । यस हिसाबले आर्य ब्राह्मणहरूको निमित्त बुद्ध र बौद्धहरू जातीय शत्रु अवश्य हुन् तर बुद्ध र बौद्धहरू विदेशीहरू होइनन् भारतीय नै हुन् । बुद्धकालीन समयमा आर्य ब्राह्मणहरूलाई के धर्म स्वतन्त्रताबाट च्युत गरेको छ, सनमान गरेको छैन ? सम्मान दिएको छ, बुद्धले ब्राह्मणहरू र भिक्षुहरूलाई एउटा तहमा राख्ने गरेको पाइन्छ । यसबाहेक विभिन्न क्षेत्रहरूमा अग्रज भएका चौरासी अर्हत् भिक्षुहरूमध्ये १३ जना अर्हत् भिक्षुहरू बाहेक सम्पूर्ण भिक्षुहरू आर्य क्षेत्री र ब्राह्मणहरू भएको इतिहासले प्रमाण गरेको छ । बुद्धधर्म जातिवादी धर्म नभए पनि यस धर्ममा पनि ब्राह्मणहरूको बाहुल्य भएको पाइन्छ । बुद्धको आगमनपछि ब्राह्मणहरू आफू सर्व अधिकारबाट वञ्चित हुनुपर्‍यो र मान प्रतिष्ठा घट्न गयो । सबै एकसमान हुन गयो । बुद्धले गल्ती गर्‍यो, कसैलाई अन्याय गर्‍यो कि ? अवश्य होइन विनाऋगडा विनारक्तपात विनाक्रान्ति, शुद्ध धर्म र मानवताको अधिकार दिलायो । के भारत बासीहरूको निम्ति यो एक ठूलो उपलब्धि होइन ? यतिमात्र होइन बुद्धको समयमा धर्म, विज्ञान, राजनैतिक, आर्थिक,

सामाजिक, नैतिक, धार्मिक, दार्शनिक, ललितकला एवं शैक्षिक आदि क्षेत्रहरूमा भारतले जति प्रगति गर्‍यो त्यति प्रगति विश्वको कुनै देशले गरेको पाइँदैन । आज पनि भारत दर्शन र कलाकृतिहरूमा विश्वसम्पदाको सामूमा कम छैन । यी विश्वसम्पदामा उल्लेख भएका कलाहरू बौद्धको अपार भन्दारको कलाकृतिहरूको केही अंशमात्र हुन् जुन बारम्बार हमला गरेर नाश गर्दा पनि नाश गर्न नभ्याएको र नमूनाको निम्ति बाकी रहन गएका केही अंशमात्र हुन् । बौद्धहरूले भारतवासीहरूको निम्ति यति हरेक क्षेत्रमा सम्पदाहरू दिएर गए त्यसको लेखा जोखा गर्न पनि सकिदैन । त्यसको बदला बौद्धहरूले केही लिएन । लिएर गयो भने बौद्धहरूको आफै मुक्ति । संसार अनित्य छ स्वार्थ छ । गुणको बदला अवगुण दिन्छ । त्यसको परिणाम भावी सन्तानले भोग्छ । त्यो कसरी ? बौद्धहरूको नै उदाहरण छ ।

भारतमा मुसलमानहरूले लूटमार, तोडफोर र आक्रमण गर्दा हिन्दूबौद्धको भेदभावलाई बिर्सेर एकसाथ मिलेर त्यसको सामना गरेको भए मुसलमानहरू अवश्य टिक्न सक्ने थिएन त्यति लूटमार, तोडफोर र अपार विहार, चैत्य र मन्दिर आदिको नाश हुने थिएन साथै बारम्बार लूटमार गर्ने आँटगर्न सक्ने थिएन । त्यो बेला भारतवर्षमा राजाहरू बौद्ध थिएनन् । हिन्दू थिए । हुन त मुसलमानहरूले हिन्दूमन्दिरहरू पनि नाश गरेका थिए तर बौद्धहरूको अनुपातमा नगण्य मात्रामा थियो । बौद्धहरू र बौद्धसम्प्रदायको मात्र नाश गर्ने लक्ष्य भएको त्यस मुसलमानहरूको आक्रमणले प्रष्ट देखाएको पाइन्छ । त्यस्तै हिन्दूहरूले पनि बौद्धहरूको र बौद्धसम्प्रदायको नाश देख्न चाहेको देखिन्छ । त्यस आक्रमणमा बौद्धहरूको साथसाथै बौद्ध भिक्षुहरूले समेत हतियार उठाएर लडे तर देशका सैनिकहरू लड्ने माने पनि । यति लड्दै लडेन भने मर्नपनि कसरी । जति लडे जति मरे ती बौद्धहरू र बौद्ध भिक्षुहरू थिए तर अफवाह फैलाइयो लडाईंमा मर्नेहरूको जनाइमात्र कयौं गाडिएका थिए ।

यस अफवाहबाट के श्लिक्छ भने बौद्धहरू माथि यस आक्रमणले जुन विनाश गर्‍यो त्यसप्रति हिन्दूहरूको मनमा अलिकति पनि असर गरेन बरु सन्तोष नै देखाएको अभिव्यक्त गर्‍यो, होइन भने बौद्धहरू र हिन्दूहरूको आपसमा जति वैमनष्य तथा

कालो हृदय

शुभिक्षु सुबोधानन्द

कहिले मात्र यो हृदयमा कालो
हटाउने कसरी हे भगवन् ।
कचिंगल जति पन्छाउन खोज्दा
अर्चै भयो मेरो मन यो दूषित ॥

निर्मल स्वच्छ सुन्दर यो हृदय
धमिलो हुने गरी आयो यो क्लेश ।
लोभ, द्वेष, मोह, ईर्ष्या र ममता
चारैतिर घेर्दै कालोले पोतेछ ॥

धर्म गरेपनि पाप त्यसै रह्यो,
दान दिएपनि लोभ त्यसै रह्यो ।
शील लिएपनि अशुद्ध नै भयो,
ध्यान गरेपनि क्लेश त्यसै रह्यो ॥

ठीक बेठीक के हो समाधि बस्दा,
प्रज्ञाज्ञानले छुट्टयाउन नसक्ने ।
अभ्यास अपूर्ण यो सबै भएको,
धन्दा नलिएको कालो यो मनले ॥

यस्तो यो दुर्लभ मनुष्यको जन्म,
पाएर नै पूरा गर्न नसकेको ।
माया-मोहको जालमा अल्झिएर,
थाहानपाएर जीवन गुमेको ॥

विचार गर अब भुल्नुभएन,
बुज्जुनुपन्यो ज्ञान दिएको बुद्धले ।
कचिंगल पन्छाई समाधिनिम्ति ।
कालो मन धुन दिनहुँ शीलले ॥

प्रज्ञा-ज्ञानद्वारा शान्तिको उज्यालो,
दिई निर्मल गर्न मनको कालो ।
पाप र चिन्ता नराम्रो जति नै ।
पन्छाई यो मन सफा गर्नुपन्यो ॥

अनु. दिव्यरत्न तुलाधर

द्वेषभावना भए पनि यस घडिमा आ-आफ्नो घर परिवार अथवा मातृभूमिमा दुष्मनहरूबाट आक्रमण भएको सम्झी ती लुटेरा मुसलमानहरूलाई परास्त गर्न त्यस आक्रमणमा कुदेर जवाफ दिन आफूहरू पनि सरिक हुनुपर्ने हो । आफ्ना देशमा घटेका घटनालाई राज्य अथवा राजाले आफूलाई नै भएको सम्झ्न पर्ने हो । यथार्थ यस्तो सम्झिएन बरु त्यसको सट्टा केही शस्त्रधारी लुटेराहरूले आक्रमण गरेको लाई महाभारतको लडाईंमा पनि देख्न नपाएको जनाईमात्र नदीमा बगाउन कयौं गाडीको आवश्यक हुने गरी केही मुसलमान लुटेराहरूले वीरआर्य बाहुन, क्षेत्रीहरूलाई मान्यो भनी अफवाह फैलाउनु कयौं ग्रन्थ लेख्नु के यो लाज मर्नु होइन । यसबाट के प्रष्ट देखिन्छ भन्ने ढाँटेको कुरा काटे पनि मिल्दैन । साथै बौद्धहरूलाई भारतवर्षमा आक्रमण गरिँदा त्यहाँका हिन्दूहरू र हिन्दूराजालाई समेत केही असर नपर्ने स्थिति मुसलमानहरूले बोध गरे । त्यसकारण बौद्धहरूले आफ्नो अपार सम्पदा जब जब पुनर्जागरण शुरू गर्छ, प्रयास गर्छ, थालनी गर्छ तब तब मुसलमानहरूले आक्रमण गरे । यसै कारणले भारतमा बौद्ध र बौद्ध भावनाले समेत पुनर्जागरण गर्न सकेन ।

कयौं वर्ष पर्खे कयौं शताब्दीसम्म पनि मुसलमानहरू र हिन्दूहरूले बौद्धहरूलाई आ-आफ्नो सम्प्रदायमा दीक्षित गर्न नानातरिकाको दबाव दिइयो तरपनि ती सबै दबावहरूलाई खारपानी निले जस्तै सहेर बस्यो । पुनः एक दिन बौद्ध जागरण आउने विश्वास लिएर । पछि १३-१४ औं शताब्दीतिर हिन्दूहरूको भक्तिमार्ग र मुसलमानहरूको सुफी मार्गको प्रचार प्रसार भएपछि बौद्धहरू कुनै भक्तिमार्गमा लागेन । कुनै सुफी मार्गमा लागे । यो सुफी मार्ग र भक्तिमार्ग १५ औं शताब्दीसम्म पनि रह्यो ।
(क्रमशः) □

विचार र अध्ययन

विचारविनाको अध्ययन र अध्ययनविनाको विचार अनुपयुक्त रही खतरा पनि हुन सक्दछ ।

— कन्फुसियस

सिद्धार्थ बुद्ध हुनुभयो

जन्मनुभयो सिद्धार्थ, वैशाखपूर्णिमाको दिन ।
कपिलवस्तुनगरसमीप, लुम्बिनी सालवनमा ।
हर्षविभोर उमङ्ग छायो, जनगणजगत्मा ।
जयजयकार मनायो सबले, उहाँको स्वागतमा ।१।

सातजना अग्रनामी पण्डित ज्योतिष बोलाई ।
नव जन्म बाल सिद्धार्थको भविष्य चक्र हेराई ।
छवैजना ज्योतिषीले दुई औला सोझ्याई ।
"हुन्छन् चक्रवर्ती सम्राट् या गृहत्यागी हाई" ।२।

अन्त्य पालो कनिष्ठ ज्योतिष कौण्डिन्य ऋषिको ।
भन्ने बेला खुशीको आँसु नै टप्प चुहेको ।
यसले त्याग नै गर्नेछ, ऐश्वर्य र उपभोगको ।
कल्याणकारी बुद्ध हुनेछ, सारा जगप्राणीको ।३।

उप्रान्त राजा शूद्रोदन चिन्ता बढ्दै आयो ।
ऋषिवर्गको सार कुराले सोचमग्न गर्नुगरायो ।
मनवैरागी नहोस् भनी सब चांजो मिलायो ।
शीघ्र विवाह गराई दाम्पत्य बन्धनमा भुलायो ।४।

विभिन्न ऋतुऋतुहरूको भव्य दरबार खनायो ।
सांसारिक दुःखकष्ट सब लुकाउन लगायो ।
नाचगान, विलासितामा मन भुलाउन लगायो ।
वैरागी कदापि नहोस् भनी सब थोक पुन्यायो ।५।

आज्ञा पाई एक दिवसमा कपिलवस्तु भ्रमणार्थ ।
भ्रमणमा जाने मन गर्नुभयो, राजपुत्र सिद्धार्थ ।
छन्दक पूरा गर्थ्यो, कुमारप्रति कर्तव्य निस्वार्थ ।
तानाबाना भविष्यको लेखा रैछ लोक हितार्थ ।६।

सडकबीच जीर्ण एक रोगी नर देखेको ले ।
सोधनुभयो द्रवित करुण हृदयका राजपुत्रले ।
"किन कराइरहेको यो, के कस्तो कारणले ?"
जवाफ "रोग व्याधिबाट त्यो ग्रस्त भएको ले" ।७।

राजपुत्रले छन्दकको सामयिक जवाफ सुनेर ।
मनमा डुलाउन केलाउन थाल्यो अनेक विचार ।
कुन जुक्तिले पाउन सकिएला यो दुःखको पार ।
साँच्चै दुःखमय रहेछ रोगी हुनुपर्दा अपार ।८।

यही रीतले जाँदा एक दिन नगर भ्रमणमा ।
देख्नुभयो सिद्धार्थले बृद्धपुरुषलाई सडकमा ।

किरण वज्राचार्य, चितवन

लौरोको सहारा लिई हिँड्दा ती बृद्ध सडकमा ।
कम्पन भइरहेको थियो उनको सारा शरीरमा ।९।

राजकुमारले प्रश्न गर्नुभयो छन्दक सारथीलाई ।
"गर वर्णन छन्दक, यसको वर्तमान हाललाई" ।
सारथीले कठिनपूर्वक जवाफ दिए राजपुत्रलाई ।
"अनित्य यो शरीर सबको यही नै हो कमाई" ।१०।

मुर्दाको दृश्य देखी सारथीले बताए खुलस्त हाल ।
"यही नै छ प्राणीजगत्को व्यावहारिक चाल ।
जन्मेपछि मर्नु अवश्य, हुँदैन यसमा ञ्जलजाल ।
अन्त्यमा सब प्राणीको आउँछ प्राकृतिक काल" ।११।

फर्कँदा बाटो बीचमा एक शान्त व्यक्ति देखियो ।
ऋष्टै सोध्नुभयो सिद्धार्थले "यिनी को हुन् ?" ।
छन्दकले जवाफ दिए माने छ यो अति कठिन ।
"गृह त्याग गरी, सत्यज्ञान खेजेका ऋषि हुन्" ।१२।

विरक्ति जाग्यो जीवनमा, मोहमायाको सञ्जबाग ।
भो सांसारिक जगत्को दुःखदेखि अति वैराग ।
सत्यधर्म के हो जीवनमा ? जसमा रहित छ राग ।
त्यसैले सुन्दर महलसमेत गर्नुभयो परित्याग ।१३।

त्यागिदिए ऐशोआराम अनि यशोधरा के छ र !
छाड्न चट्ट प्राणप्रिय राहुल, नवजात कुमार ।
अर्ध रात्री बखत, छन्दक र कन्धक साथ लिएर, ।
महाभिनिष्क्रमण गरिहाले, ती वीर राजकुमार ।१४।

त्यागनुभयो जगत्का सबै बन्धन मोह माया ।
चट्ट त्यागी, जीवनको सब आनन्द छाया ।
जानुभो सिद्धार्थ, सत्यको खोजीमा बोधगया ।
गर्नपट्टि ढल्कनुभो, कठिन जप तपस्या ।१५।

जिते भूत पिशाच मार, गरी विपश्यनाध्यान ।
प्राप्त गरी निश्चिन्त हुनुभो सम्यक्बोधिज्ञान ।
सम्यक्सम्बुद्ध बने, पृथ्वी कम्पन भो त्यो क्षण ।
सुवास फैलियो बुद्धसन्देशको जगत्मा कणकण ।१६।

पैंतालीस वर्षसम्म अटूटरूपमा धर्म फिँजाइकन ।
अस्सी वर्षको उमेरमा हुनुभयो महापरिनिर्वाण ।
पच्चीस सय त्रिचालीस वर्षदेखि आजसम्म जगत्मा ।
सारा शान्तिप्रेमीहरू नतमस्तक छन् तथागतमा ।१७।

मायादेवीमन्दिर संरक्षणयोजना

विमलकुमार शर्मा
सदस्य-सचिव
लुम्बिनी विकास कोष

पृष्ठभूमि

विश्वशान्तिका प्रतीक, एशियाका ज्योति र नेपालको गौरव सिद्धार्थ गौतमको जन्मस्थल लुम्बिनी विश्वकै अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण पवित्र स्थल हो । सिद्धार्थ गौतमको जन्मभन्दा पहिले लुम्बिनी एउटा मनोरम उद्यानको रूपमा रहेको थियो । माइत जाने क्रममा मायादेवीले बाटामा पर्ने लुम्बिनी उपवनमा सिद्धार्थ गौतमलाई जन्म दिएपछि यो स्थलले पवित्र तीर्थस्थलको रूपमा मान्यता पाउन थाल्यो ।

समय, काल र परिस्थितिअनुसार लुम्बिनीमा सम्राट् अशोक, सेङ्गसाई, फाहियान, हुएन साङ आदि चीनी यात्रीलगायत नेपालका खश मल्लराजा रिपु मल्ल आदिले आफ्नो उपस्थितिको प्रमाण छोड्नेका छन् । सिद्धार्थ कुमारको जन्म थलो ज.खड्गशमसेर र डा. फुहररले १८९६ मा पत्तालगाएपछि यसको विकास तथा प्रचार प्रसारका लागि पी.सी. मुखर्जी, ऊथान्त, प्रा.डा. केन्जो टाडेको उल्लेखनीय योगदान रहेको छ ।

मायादेवीमन्दिरछेउमा रहेको पीपलका जराहरूले मन्दिरलाई नोक्सान पुऱ्याउन थालेको हुँदा पीपलका जरा हटाई मन्दिर संरक्षण गर्नुपर्ने अत्यन्त जरूरी भएको हुँदा सो काम गर्ने दाताका खोजी गर्दा जापान बुद्धिष्ट फेडरेशनसँग सम्पर्क कायम भई वारम्बारको छलफल र भेटघाटपछि लुम्बिनी विकास कोष (LDT) तथा जापान बुद्धिष्ट फेडरेशन (JBF) का बीच पीपलको जरो हटाउने, मन्दिर उत्खनन एवं संरक्षणसम्बन्धमा पटक-पटक गरी विभिन्न मितिमा मेमोरेन्डम, सम्झौता तथा संशोधित सम्झौताहरू भएका छन् ।

केही महत्त्वपूर्ण मेमोरेन्डम, सम्झौता तथा संशोधित सम्झौताहरू

अप्रिल १९८८ मा कोषले पीपलको जरो हाटाई सहयोग गर्नेसम्बन्धी JBF लाई लेखेको पत्रअनुसार दुबै पक्षका बीच सहयोगात्मक एवं काम शुरू गर्ने वातावरण बन्न थाल्यो । मे. २३, १९९० मा कोषका

तत्कालीन सदस्य-सचिव यादवकान्त सिलवाल एवं JBF का प्रतिनिधि हिरोउकी कावासीमा र टुसुनेहिसा कुमेहाराको मेमोरेन्डममा दुबै पक्ष मायादेवी मन्दिर संरक्षण योजना कार्यक्रम संचालन गर्न सहमत, संरक्षण योजनामा JBF ले आर्थिक सहयोग गर्ने, सेप्टेम्बर १९९० बाट काम शुरू गर्ने, हाल देखा नपरेको तथा भविष्यमा आइपर्ने कुनै समस्या भए दुबै पक्षको आपसी समझदारीमा समाधान गर्ने, अन्तिम सम्झौता अंग्रेजी भाषामा लेखिने तथा यो सम्झौता JBF र LDT को बोर्ड अफ डाइरेक्टर्सबाट अनुमोदन गराउनुपर्ने रहेको छ ।

सेप्टेम्बर ४, १९९० मा कोषका तत्कालीन सदस्य-सचिव यादवकान्त सिलवाल तथा JBFको बोर्ड अफ डाइरेक्टरका अध्यक्ष रायोजन सिराकावाका बीच मायादेवीमन्दिर रेष्टोरेसनका नाममा सम्झौता सम्पन्न भयो । सम्झौता हुँदा ८ महिनाको समय तोकिएको तथा फोर्स भेजरका रूपमा प्राकृतिक प्रकोप युद्ध वा सम्बन्धित घटनाहरू तथा पुरातात्विक कारणहरूबाट उत्खनन कार्यमा बाधा परेमा वा सरकारी निर्देशनअनुरूप कार्य रोकिएमा कुनै पक्ष दोषी ठहरिनेछैन । असहमति तथा आरबिट्रेशनबाट तथा सो पनि नभए UNCITRALमा नियमअनुसार गर्ने । आरबिट्रेशन स्थल टोकियो रहने र सोसम्बन्धमा खर्च भएको Losing Party ले व्यहोर्ने एवं सम्झौता कार्यान्वयन नेपाली कानून अनुसार हुने उल्लेख भएको छ ।

कतिपय कारणले तत्कालै काम शुरू हुन नसक्दा तत्कालीन शिक्षासचिव रमेशजंग थापाको अध्यक्षतामा ६ जुन १९९१ मा भएको बैठकको मेमोरेन्डमअनुसार कार्ययोजना JBF, LDT र HMG/N का सहमतिअनुसार लागू गर्ने, पहिला चरणको काम Nov. 1991मा शुरू गर्ने काम सम्पन्न हुनासाथ कार्यदलले प्रतिवेदन बुझाउने, त्यसपछि सार्कदेशका राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय ख्यातिप्राप्त पुरातत्त्वविद, विद्वान्, भिक्षु आदिको Restoration सम्बन्धमा मार्च

१९९२ सम्म सल्लाह लिने । सेप्टेम्बर १९९२ देखि काम शुरू गरी मार्च १९९३ सम्ममा विज्ञहरूको सुझावअनुरूप Restoration काम सकाउने, सोसम्बन्धी सबै खर्च JBF ले व्यहोर्ने तथा कार्य योजना लागू गर्न एकजना Co-ordinator नियुक्त गर्ने रहेको छ ।

केही पत्राचारहरू भएपछि ३० अगष्ट १९९२ मा भएको सम्झौताअनुसार नेपालमा भएका परिवर्तनपछि दुबै पक्ष सम्झौता तथा कार्ययोजनामा संसोधन गर्न मन्जुर भए । सम्झौताअनुसार पहिलो चरणमा ट्रायल ट्रेन्चहरू खन्ने, मायादेवी मन्दिर उत्खनन dismantling गर्ने तथा दोस्रो चरणमा संरक्षण Restoration कार्य गर्ने उल्लेख गरियो । सोही मिति (३० अगष्ट १९९२) को याक एण्ड एति होटलमा भएका Amendment Memorandum अनुसार Amendment Implementing Programmeमा हस्ताक्षर भयो । सो अनुसार पहिलो चरणको कार्यक्रम Oct. 1992 मा शुरूगरी मार्च, १९९३ मा सकाउने, अप्रत्यासित घटनाहरूका सम्बन्धमा आपसी सहमतिमा गर्ने निर्णय गरियो ।

Amendment Implementing Programme का दुइवटा ड्राफ्टमध्ये अगष्टको पत्रमा लु. वि. कोषले गर्ने कार्यहरूमा ८ वटा बूदाहरू र JBF ले गर्नेमा एक बूदामात्र उल्लिखित छ तर सोही सालको सेप्टेम्बर महिनाको ड्राफ्टमा कोषले गर्नुपर्ने कार्यहरूमा ९ बूदा र JBF ले गर्नेमा दुई बूदा उल्लेख भएको छ ।

लुम्बिनी विकास कोषले गर्ने भनी उल्लेख भएको बूदामा पुरातात्विक कारण वा उपलब्धिबाट संरक्षण कार्यमा कुनै व्यवधान आइपरे मायादेवीमन्दिर निर्माण गर्न अर्को स्थान उपलब्ध गराउनुपर्ने भनिएको छ ।

JBF ले गर्ने भनी उल्लेख भएको बूदामा सोहीअनुरूप कार्यान्वयन गर्ने पर्ने उल्लेख भएको छ तर अगष्टको ड्राफ्टमा यी कुराहरू उल्लेख भएको छैन ।

पहिलो चरणको कार्य गर्दै जाँदा अत्यन्त महत्त्वका पुरातात्विक बस्तुहरू प्राप्त भए । मन्दिर निर्माणको चरणबद्ध प्रकृया र भगवान् बुद्धले पहिलो पटक पृथ्वीमा पाइला टेकेको ठाउँमा प्रतीकस्वरूप सम्राट् अशोकले राखेको मार्कर स्टोन प्राप्त भयो । तत्कालीन सम्माननीय प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाले मार्कर स्टोन प्राप्त भएको घोषणासमेत गर्नुभयो ।

यसैबीच सार्कमूलका राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय ख्याति प्राप्त विद्वान्हरूको सम्मेलन गराइने भनिएको मा सम्मेलनले मायादेवीमन्दिरका विभिन्न पहलुमा ठोस राय सुझावहरू प्रस्तुत गर्‍यो । सोहीअनुसार तत्कालीन कोषका अध्यक्षहरूले बारम्बार ताकेता गरी उत्खननको रिपोर्ट तयार गर्न तथा मन्दिर संरक्षण गर्न ताकेता गर्दा डिसेम्बर ३, १९९७ मा मात्र Archaeological Survey Record of Maya Devi Temple and Recommendation For Preservation of the Remains Through Restoration of Maya Devi Temple नामक प्रारम्भिक रिपोर्टबाट तत्कालीन उपाध्यक्षलाई बुझाइयो । उत्खननकार्यमा संलग्न बाबुकृष्ण रिजाल एवं कोषप्रसाद आचार्यबाट पनि प्रारम्भिक रिपोर्ट प्राप्त भएतापनि उत्खननकार्यको विस्तृत प्रतिवेदन आजका मितिसम्म प्राप्त हुन सकेको छैन ।

१९९७ को डिसेम्बर १ मा लुम्बिनी विश्वसम्पदा सूचीकृत भयो ।

निष्कर्ष

यसबीच मायादेवीमन्दिर संरक्षणका सम्बन्धमा खासै उपलब्धि नहुँदा तथा लुम्बिनी आउने तीर्थयात्री पुरातत्त्वविद् विद्वान् तथा शान्तिप्रेमी विश्वसमुदायबाट मन्दिर संरक्षण गर्नुपर्ने कुरामा व्यापक चर्चा परिचर्चा हुन थाल्यो । तत्काल कायम रहेको चिसोपना तथा गतिरोध हटाउन कोषका तत्कालीन अध्यक्ष एवं माननीय मन्त्री पूर्णबहादुर खड्काको अध्यक्षतामा ०५५-२-२४ को कार्यकारिणी समितिको बैठकबाट मायादेवीमन्दिर संरक्षण योजनाको आवश्यक सबै कागजातको अध्ययन गरी सुझाव पेश गर्ने निर्णयबमोजिम प्रस्तुत सुझावका आधारमा ०५५-३-१२ मा पुनर्थापनासम्बन्धमा निश्चित अवधारणसहितको संरक्षण योजनाको प्रस्ताव तयार गर्ने निर्णय गरियो । सोहीअनुरूप ०५५-३-१६ को बैठकमा प्रस्तुत चारवटा विकल्पहरूमध्ये दोस्रो विकल्पलाई स्वीकार गरी सोबारे JBF लाई जानकारी दिइयो । JBF बाट सो डिजाइन सिद्धान्ततः स्वीकार गरिएको पत्र प्राप्त भएपछि विश्व बौद्ध शिखर सम्मेलनको बेला JBF का पदाधिकारीहरूको उपस्थितिमा तत्कालीन सम्माननीय प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाबाट संरक्षणयोजनाको शिलान्यास सम्पन्न भयो । कोषका उपाध्यक्ष

गजेन्द्रकुमार लामाबाट कार्य प्रारम्भ गर्न बारम्बार ताकेता गर्दासमेत JBF बाट तदारूखता नदेखाईदा अन्तमा युवा, खेलकूद तथा संस्कृति मन्त्रालयले दुवै पक्ष (लुम्बिनी विकास कोष र JBF) लाई मन्त्रालयमा राखी कार्य प्रारम्भ गर्न कुनै बाधा अड्चन भए सोमा मन्त्रालय सहयोग गर्न तयार रहेको अनुरोध गरियो । पुरानो सम्झौताअनुरूप प्रस्तुत संरक्षण योजनामा कार्य गर्न अष्टचारो पर्ने हुदा नयाँ सम्झौताअनुसारमात्र काम गर्न सकिने भन्ने JBF को भनाइबमोजिम मन्त्रालयको सुझावमा कोषले जुन १९९९ मा ड्राफ्ट एग्रीमेन्ट पठाइसकेको छ । माननीय युवा, खेलकूद तथा संस्कृतिमन्त्री एवं लु. वि.कोषका अध्यक्ष शरदसिंह भण्डारीले मायादेवीमन्दिर संरक्षणको योजना JBF ले नगर्ने भए श्री ५ को सरकारले नेपालीजनताको सहयोगबाट पूरा गर्ने घोषणा गरिसक्नुभएको छ । अर्कोतर्फ पत्राचारको क्रममा हालै श्री ५ सरकारलाई JBF बाट अक्टुबरको अन्तसम्मको समय माग गरिएको मा ठोस जवाफ प्राप्त नभएको हुँदा सम्झौताका बूदाहरू केलाई मन्दिर संरक्षणको प्रक्यालाई अन्तिमरूप दिनु जरूरी देखिन्छ ।

न्ह्यल चायेक

हर्षरत्न धाखा:

दने त्यल दने त्यल
दाजुकिजा तताकेहैं,
न्ह्यःवयेका: च्चेनेगात
वाथाइयिं दनेमाल ॥

खा हा:गु तायके माल
निभा: लूगु खंके माल,
लिपाला:गु चायेके माल
घनाच्वने आ: मजिल ॥

श्रीजक लिपा लात
ज:ला ख:ला न्ह्य:ने ब्वात,
थुगु ता:लं जुल धा:सा
देस श्रीगु स्यनी पासा ॥

न्हापा ला:पिं त्याहे त्याइ
लिपा ला:पिं बुहे बुइ,
थुगु ज्ञान मनय् ल्वीकि
ज्ञानया खं मनं थ्वीकि ॥

गौतम बुद्धले भोग्नु भएका कर्मविपाकहरू !

तथागत सम्यक्सम्बुद्धले भोग्नुभएका कर्म- विपाकहरू एघारवटा छन् । त्यस कर्मविपाकहरू अपदान पालिमा ३९ औं वर्गमा ३९० औं कम्मपिलोतिक अपदानमा उल्लेखित भएको छ । जुन यस प्रकार छ ।

१. पूर्वजन्ममा मुनालि नामको धुतं भई जन्मिदा सरभु नामक प्रत्येकबुद्धलाई असत्य वचन प्रयोग गरी दोषारोपण गरेको हुनाले सारा संख्यकल्पसम्म नरकमा जन्मी दुःखकष्ट भोगी तथागत गौतम बुद्ध भई जन्मनु भए तापनि त्यसको कर्म- विपाकले गर्दा सुन्दरी परिव्राजकलाई मारेको असत्य दोषारोपणको सामना गर्नुपरेको थियो ।

२. अभिभू बुद्धको शिष्य नन्दलाई ऋद्धे आरोप लगाएको हुनाले असंख्यकल्पसम्म नरकमा जन्मी त्याहाबाट च्युतभइसक्दा पनि कर्मावशोपले गर्दा तथागत गौतम- बुद्ध भइसक्दा पनि चिद्धनाणविकाको असत्य आरोपद्वारा आरोपित हुनुपरेको थियो ।

३. पूर्वजन्ममा आफ्नो बुबाको दोषो श्रीमतीको छोरालाई धनसम्पत्तिको मोहले गर्दा पर्वतको गुफामा राखी ढुंगाले हिकोई माने दुष्प्रयास गरेको कर्मविपाक स्वरूप देवदत्त स्थविरले बुद्धमाथि दुष्प्रयास र दुष्प्रयासको टुक्रा उछिट्टिएर आफ्नो खुट्टाको बुढी औलामा घाउ भएको थियो ।

४. पूर्वजन्ममा सानो बालक छुदा प्रत्येकबुद्धलाई देखेर वहाँ पाल्नुहुने मार्ग (वाटो)मा दुष्प्रयास राखी वाटो अवरोध गरेको कर्मविपाकले गर्दा देवदत्त स्थविरले गौतम बुद्धलाई धनुषादि शस्त्र प्रयोग गरी मार्ग लगाएको थियो ।

५. पूर्वजन्ममा माउतेका रूपमा जन्मिदा भिक्षाको निमित्त हिँड्नुभएका प्रत्येकबुद्धलाई हाँतीद्वारा पीडा गरेको हुनाले आफूलाई (गौतम बुद्ध) मार्न नालागिरी हाँती पठाइएको थियो ।

६. पूर्वजन्ममा राजा छुदा भालाले रोपी मानिसको हत्या गरेकोले आफ्नो पैताला घाउ भएको थियो ।

७. पूर्वजन्ममा केवल गाउंमा आफू सानो बालक छुदा मनं छटपटाइरहेको माछालाई देखेर खुशी भएको कारणले आफू गौतम बुद्ध हुदा पनि टाउको दुःखाइको विमारीले छटपटिनु परेको थियो ।

८. प्रत्येकबुद्धको समयमा "तं (यागु) जाउला खा !" आदि भनी भिक्षुहरूलाई गाली गरेको हुनाले वेरञ्जनामा तीन महिनासम्म जाउला अनुभव गर्नुपरेको थियो ।

९. कुस्ती लड्दा आफ्नो प्रतिवादीलाई द्वेषसहगत पीडा गरेको हुनाले धाड् दुख्ने रोगले पीडित हुनुपरेको थियो ।

१०. पूर्वजन्ममा आफू वैद्य छुदा कयौपल्ट औषधी उपचार गर्दा पनि सेंठको छोराको आफूलाई केहि नदिएको हुनाले रिसाएर फेरि विमारी हुँदा आडापखाला लाग्ने औषधी दिएको कारण आफू तथागत गौतम बुद्ध हुदा लोहित पक्खन्धिक रोगले पीडित हुनुपरेको थियो ।

११. आफू जोतिपाल मानवको रूपमा जन्मदा काश्यप बुद्धलाई गालि गर्दा त्यस मुण्डक श्रमणलाई कहाँ बुद्धत्व हुन्छ र ? त्यो साह्रै दुर्लभ चीज भनी भनेको हुनाले छ वर्षसम्म दुष्करचयां गर्नुपरेको आदि विपाकहरू गौतम बुद्ध भइसक्दा पनि पछि पछि आदि विपाक दिएका एघारवटा पिलोतिक कर्म विपाक हुन् ।

प्रस्तुतकर्ता -
भिक्षु पञ्चामूर्ति

छिमेकी देशहरूसँग स्नेह-सम्बन्ध

केही पौराणिक उद्धरण:-

विष्णुको अवतार बुद्ध:-

अवतारवादको मान्यताको प्रचलन चाहे केही अगाडिदेखि भएको होस, परन्तु बुद्धलाई विष्णुको अवतार स्थापित गर्ने कथाको उद्गम विष्णुपुराणदेखि नै भएको जस्तो लाग्छ । कथाको संरचना यसप्रकार भएको छ - देवताहरू र दैत्यहरूको लामो संग्राममा देवता पराजित भए । तब देवताहरू भगवान् विष्णुकहाँ गए । आफ्ना कठिनाई वहाँसामु प्रकट गर्नुभन्दा पहिले वहाँको गुणको प्रशंसा गर्दै वहाँको स्तुति गरे । यस उपक्रममा उनीहरूले विष्णुको दुर्गुणहरूको पनि वर्णन गर्दै वहाँको स्तुति गरे । उदाहरणस्वरूप उनीहरूले भने -

- जो क्षमाहीनताको आधार छ अत्यन्त क्रूर छ र भोगलिप्त छ, हजुरको त्यस दुई जिब्रोवाला नाग स्वरूपलाई हामी नमस्कार गर्दछौ ।

र यो पनि भने,

- हामी हजुरको तमोगुणी पशुरूपलाई प्रणम गर्दछौ । र यसो पनि भने,

दंभप्रायम् असंबोधि, तितिक्षा दमवर्जितम् ।

यद् रूपे तव गोविन्द, तस्मै दैत्यात्मने नमः ॥

- हे गोविन्द ! हजुरको जो दंभी स्वरूप छ, संबोधिबिहीन स्वरूप छ, सहिष्णुताबिहीन, संयमबिहीन दैत्य स्वरूप छ त्यसलाई हामी प्रणाम गर्दछौ ।

र फेरि

कौर्म मायामयं धोरं, यच्चरूपं तवासितम् ।

निशाचरात्मने तस्मै, नमस्ते पुरुषोत्तम ॥

हे पुरुषोत्तम ! हजुरको जो क्रूरतापूर्ण, भयंकर मायामय र तमोमय रूप छ त्यसलाई हामी नमस्कार गर्दछौ ।

यस स्तुतिबाट प्रसन्न भएर जब भगवान् विष्णु प्रकट भए तब उनी समक्ष आफ्नो कठिनाई राखे-

स्ववर्ण धर्माभिरता, वेदमार्गानुसारिणः ।

नशक्यास्तेरयो, हंतुमस्माभिस्तपसावृताः ॥

यी जो हाम्रा (दानव) शत्रु हुन्, यिनीहरू वेदमार्गको अनुसरण गर्नेहरू हुन् । वर्ण, धर्मको पालन

गर्नेहरू हुन् । तपोनिष्ठ छन् । त्यसै कारण हामी तिनीहरूलाई बध गर्न असमर्थ छौ ।

इत्युक्तो भगवांस्तेभ्यो, मायामोह शरीरतः ।
समुत्पाय ददौ विष्णु, प्राह चेदं सुरोत्तमान् ॥

तिनीहरूको प्रार्थना सुनेर भगवान् विष्णुले आफ्नो शरीरबाट मायामोहको उत्पत्ति गरेर त्यसलाई देवताहरूलाई दिँदै भने -

मायामोहोखिलान्दैत्यास्तान्वोहयिष्यति ।
ततो वध्याभविष्यन्ति, वेदमार्ग बहिष्कृता ॥

यस मायामोहले सबै दैत्यहरूलाई मोहित गर्नेछ, तब तिनीहरू वेदमार्गलाई त्याग्नेछन्, जसबाट तिमीहरू उनीहरूलाई मार्नमा समर्थ हुनेछन् ।

तद्गच्छत न भीः कार्या, मायामोहोयमग्रतः ।
गच्छन्तचोपकाराय, भवतां भविता सुराः ॥

त्यसैले हे देवताहरू हो ! अब तिमीहरू जाऊ ! भयलाई त्याग । यस मायामोह तिमीहरूको लागि उपकारी हुनेछ ।

र फेरि मायामोहले आफ्नो काम गर्ने शुरू गरे ।

नाना प्रकार वचनं स, तेषां युक्तियोजितं ।
या तथा त्रयीधर्म, तस्य जुस्ते यथायथा ॥

नाना प्रकारको युक्तिपूर्ण वचनमा फँसाएर मायामोहले असुरहरूलाई त्रयी (वैदिक) धर्म छोड्न लगाए ।

मायामोहेन ते दैत्या, प्रकारैर्बहुभिस्तथा ।
व्युत्थापिता यथानैषा, त्रयी कश्चिद्रोचयत् ॥

अनेक युक्तिबाट मायामोहले दैत्यहरूलाई स्वधर्मबाट विचलित गरिदिए, जसबाट त्रयीधर्ममा उनीहरूलाई केही मात्र पनि रुचि रहन ।

यी पौराणिक कथाको अन्त जुन एक अर्को कथासँग मिलाइएको छ त्यो त देशको लागि अर्को पनि दुर्भाग्यपूर्ण सावित भएको छ । यस कथाको अनुसार जो जो यसप्रकार मायामोहको फण्डामा परेर वेदमार्गबाट च्युत भए, त्योसँग कुराकानी गर्नाले,

त्योसंग भोजन गर्नाले, त्योसंग उठ्बैस गर्नाले, त्यसलाई छुनाले र यहाँसम्म कि तिनलाई हेर्नाले व्यक्ति घोर पापको भागी हुनेछ र उसलाई अनेक जन्मतक अधोगतिबाट गुजार्नुपर्नेछ । देशमा उक्त अछूत प्रथाको आरम्भ कत्तिको घाटक सिद्ध भयो त्यो स्पष्ट छ ।

भगवान् विष्णुको मनको मैल (विकार) स्वरूप मायामोहको बुद्धावतारको यस कथा अन्य पुराणहरूमा पनि दोहोर्‍याउँदै रहे, ताकि जनतामा बुद्ध र वहाँको शिक्षाप्रति हीनभाव पुष्ट होओस् ।

अग्निमहापुराणम्

वक्षे बुद्धावतारं च, पठतः शृण्वतोर्थदम् ।

पुरा देवासुरा युद्धे, दैत्यैर्देवाः पराजिताः ॥

अब म बुद्धावतारको वर्णन गर्दछु, जो पढ्ने र सुन्नेहरूको मनोरथ सिद्ध गर्ने हुन् । पूर्वकालमा सुर र असुरहरूमा युद्ध भए, जसमा दैत्यहरूले देवताहरूलाई पराजित गरे ।

मायामोहस्वरूपोसौ, शुद्धोदनसुतोभवत् ॥

भगवान् मायामोहको रूपमा आएर शुद्धोदनको पुत्र भए ।

मत्स्यमहापुराणम्:-

कर्तुं धर्मव्यवस्थानमसुराणां प्रणाशनम् ।

बुद्धो नवमको जज्ञे तपसा पुष्करेक्षणः ।

देवसुन्दररूपेण द्वैपायनपुरः सरः ॥२४७॥

धर्मको व्यवस्थापन र असुरहरूलाई संहार गर्नको लागि नवौ अवतार कमलनयन, देवसुन्दर बुद्धको जन्म भए ।

पद्ममहापुराणम्:-

समुत्पाद्यददौतस्यप्राहचेदंवृहस्पतिम् ।

मायामोहयमखिलांस्तान्दैत्यान्मोहयिष्यति ॥

बृहस्पतिले यसो भने कि मायामोह सारा दैत्यहरूलाई मोहित गरिलिनेछन् ।

भवतासहितःसर्वान्वेदमार्गबहिस्कृतान् ॥

दैत्यहरू सबै वेदमार्गबाट बहिस्कृत हुनेछन् ।

श्रीमद्भागवतमहापुराणम् (गीताप्रेस, गोरखपुर)

प्रथमखण्ड, प्रथमस्कन्धे, अध्याय-३, पृ-५६

ततः कलौ सम्प्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम् ।

बुद्धो नाम्नाजनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥२४॥

त्यसपछि कलियुग आएपछि मगधदेश (विहार) मा देवताहरूको द्वेषी, दैत्यहरूलाई मोहित गर्नको लागि अजनको पुत्रको रूपमा हजुरको बुद्धावतार हुनेछ ।

द्वितीय खण्ड, दशमस्कन्धे, अध्याय-४०, पृ. ३७६

नमोबुद्धाय शुद्धाय दैत्यदानवमोहिने ।

दैत्य र दानवहरूलाई मोहित गर्नको लागि हजुर शुद्ध अहिंसामार्गको प्रवर्तक बुद्धको रूप ग्रहण गर्नुहुनेछ । म हजुरलाई नमस्कार गर्दछु ।

(मगरभाषा)

बुद्धऔ शरणाड आनिड

धर्मरत्न शाक्य, विशूली

अनु-चन्द्रा रानामगर

बुद्ध शासनाड, श्रद्धा-भक्ति डाइड
बुद्ध, धर्म, संघऔ शरणाड आनिड ॥

मायाकुड भुमरीयाड ठहाचको
ज्ञानौ डुंडाड भुम भवपार आनिड ॥

दुःखमय संसारड, दुःखी छान्म मुचको
सत्य-ज्ञान दिन्मह, दुःख मुक्त छानिड ॥

दुराचार कर्म जात्म, पापाड ठाहचको
पञ्चशील-शिक्षा पालन, जात्म सदाचारी छानिड ॥

(ज्ञानमाला पृष्ठ ८७ मा)

बुद्धधर्मले मान्यता दिएका सबभन्दा ठूला
विषय वस्तुहरू यस प्रकार छन्-

सबभन्दा ठूलो रोग - भोक

सबभन्दा ठूलो लाभ - स्वास्थ्यता

सबभन्दा ठूलो मित्र - विश्वास

सबभन्दा ठूलो सुख - निर्वाण

बौद्ध गतिविधि

बुद्धपूजा

२०५६ कार्तिक ७, काठमाडौं-

आनन्दकुटी विहारमा नियमित रूपमा हुँदै आएको मासिक बुद्धपूजा एवं धर्मदेशना सम्पन्न भयो । संघनायक भिक्षु अनिरुद्ध महास्वविरसमक्ष शीलप्रार्थना भई सम्पन्न भएको यस कार्यक्रममा श्रामणेर प्रज्ञारतनबाट बुद्धधर्मसम्बन्धी धर्मदेशना भएको थियो । अन्तमा पुण्यानुमोदना गरी सिध्याइएको सोबेला आनन्दकुटी दायकसभाबाट भिक्षु, अनगारिका तथा उपासक उपासिकाहरूलाई जलपान एवं भोजनदान गरिएको थियो ।

सतिपट्टान विपस्सना ध्यान शिविर सुसम्पन्न

२०५६ मार्ग १५, बागलुङ-

प्रथम पटक भिक्षु सम्यक्सम्बोधि प्राणपुत्रको आर्थिक तथा नैतिक सहयोग र महिला बौद्ध संघको नेतृत्वमा "सतिपट्टान विपस्सना ध्यान शिविर" सुसम्पन्न भयो । वयस्कहरू एवं विद्यार्थीहरूको लागि क्रमशः दशदिने र तीनदिने गरी दुई चरणमा सञ्चालन गरिएको उक्त शिविरमा १९ महिला र ७ पुरुषले वयस्क शिविरमा र ३१ छात्रा र १९ छात्रहरूले विद्यार्थी शिविरमा सहभागी बने । महिला बौद्ध संघले आयोजना गरेको सो शिविर बागलुङ युवा बौद्ध संघको सक्रियतामा सम्पन्न भएको थियो ।

कार्तिक ३ गतेदेखि सञ्चालन गरिएको सो कार्यक्रम १८ गते समापन भयो । समारोहमा प्राणपुत्र, धर्मोदय सभा बागलुङ शाखाका अध्यक्ष श्रवणलाल शाक्य, ज्ञानोदय बुद्ध विहारका संरक्षक रामलाल शाक्य, अध्यक्ष ईश्वर वज्राचार्य, बारा युवा बौद्ध संघका उपाध्यक्ष निशु शाक्य, अभिभावक हिमाली वज्राचार्य र जीवन शाक्यले आ-आफ्नो मन्तव्य व्यक्त गर्नुभयो । बालयोगीहरू सावी श्रेष्ठ, गुड्डी श्रेष्ठ, लक्ष्मी थापा, सजना शाक्य, तारा के.सी, सुस्मिता शाक्य, इच्छा रोक्का, सुलभा शाक्य र अनीता राजभण्डारीले आ-आफ्नो अनुभव व्यक्त गरे ।

कार्यक्रमको समापन गर्नुहुँदै कार्यक्रमका अध्यक्ष तथा महिला बौद्ध संघका उपाध्यक्ष श्रीमती रत्ना वज्राचार्यले भिक्षुको त्याग बुद्ध, धर्म र संघप्रतिको कटिबद्धताको कदर गरी मन्तव्य व्यक्त गर्नुभयो । समापन समारोहमा स्वागतभाषण म.बौ संघको सचिव सानु शाक्यले र उद्घोषण बायुबौसका सचिव सुदीप राजभण्डारीले गर्नुभएको थियो । यसै गरी कार्तिक १९ गते तीन महिने वर्षावासको समापन ज्ञानोदय बुद्ध विहारको प्राङ्गणमा सम्पन्न भयो । महिला बौद्ध संघका सचिव सानु शाक्यले उद्घोषण गर्नुभएको सो कार्यक्रममा वर्षावासका नियमित

उपासिकाहरूले आ-आफ्नो अनुभव बताउनुभएको थियो । साथै ज्ञा.बु. विहारका अध्यक्ष ईश्वरलाल वज्राचार्य, धर्मोदय सभा शाखाका अध्यक्ष श्रवणलाल शाक्य, बायुबौसका कोषाध्यक्ष दीपकर शाक्य, ज्ञा. बु. विहारका सदस्य विष्णु शाक्यले पनि आ-आफ्नो विचार व्यक्त गर्नुभयो । कार्यक्रममा भिक्षु सम्यक्सम्बोधि प्राणपुत्रले बागलुङमा देखिएका कमी कमजोरीहरू औल्याउनुहुँदै बागलुङको वर्षावासमा उपासिकाहरूको नियमितता सहाहनीय भएको कुरा बताउनुभयो ।

धर्म विजया दिवस

२०५६ कार्तिक १, पाल्पा-

करुणा बौद्ध संघको आयोजनामा बुद्ध विहार होलाङ्गदी तानसेनमा 'धर्म विजया दिवस' सम्पन्न भयो । ज्ञानमाला भजन बुद्धपूजा, पञ्चशील प्रार्थनापछि अध्यक्ष छत्रराज शाक्यले 'धर्मविजया दिवस' को महत्त्व प्रकाश पार्दै सम्राट् अशोकले कलिङ्ग युद्धपछि भिक्षु उपगुप्तको उपदेश सुनेर बुद्ध धर्ममा दीक्षित भई हिंसा मार्ग त्यागी अहिंसा धर्ममा लाग्ने र आफूले आफूलाई नै विजय गर्ने अटोतगरी राज्य सञ्चालन गरेको हुँदा बौद्धहरूले दशमीको दिनलाई 'धर्मविजया दिवस' को रूपमा मनाउने परम्परा भएको चर्चा गर्नुभयो । सहायक प्रधानाध्यापक द्वारिकाप्रसाद शर्मा, ज्ञानमाला संघका अध्यक्ष विश्वमान वज्राचार्य, युवा बौद्ध संघ पोखराका अध्यक्ष उत्तमान बुद्धाचार्यले विजया दशमी पर्वलाई सरलरूपमा मनाउनुपर्ने मन्तव्य व्यक्त गर्नुभएको थियो ।

बुद्धको उपदेश सबैको सम्पत्ति

२०५६ माघ ८, ललितपुर -

युवा, खेलकूद र संस्कृतिमन्त्री शरदसिंह भण्डारीले दुण्डवहादुर वज्राचार्यबाट नेपालीभाषामा अनूदित मूल एवं प्राचीनतम बुद्धवचन त्रिपिटकको प्रथम निकाय ग्रन्थ 'दीघनिकाय' को विमोचन गर्नुभयो ।

प्रस्तुत ग्रन्थमा बुद्धकालीन भूगोल, इतिहास, समाज र संस्कार, धर्म र दर्शन, राज्य सञ्चालन, प्रगतिशील समाज निर्माण र आर्थिक अवस्था सुधार गर्ने जस्ता कुराहरू समावेश छन् ।

वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालयद्वारा आयोजित उक्त समारोहमा मन्त्री भण्डारीले बुद्धले दिएका उपदेश कुनै वर्ग विशेषको मात्र नभै सबैको सम्पत्ति हो भन्नुभयो । उहाँले गौतम बुद्धले दिनुभएको उपदेशबाट विश्वभर अनुयायीहरू फैलिएको उल्लेख गर्दै हजारौ वर्षअघिको बुद्धधर्मका मुख्य

ग्रन्थ त्रिपिटकको दीघनिकायलाई नेपालीभाषामा अनुवाद गरी वज्राचार्यले महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको विचार व्यक्त गर्नुभयो ।

अखिल नेपाल भिक्षु महासंघका संघनायक भिक्षु अनिरुद्ध महास्थविरको सभापतित्वमा सम्पन्न सो समारोहमा प्रा. भिक्षु सुदर्शन महास्थविर, डा. केशवमान शाक्य, प्रा. सुवर्ण शाक्य र केदार शाक्य लगायतका वक्ताहरूले दीघनिकायको ग्रन्थको विविध पक्षमाथि प्रकाश पार्नुभएको थियो । सुश्री सविता धाख्वाद्वारा सञ्चालित उक्त समारोहमा अनुवादक दुण्डबहादुर वज्राचार्यलाई गुरु छेचुकुस्त्योले बुद्धधर्म, भाषा र साहित्यमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएबापत आशीर्वाद र गौतम बुद्धको थाङ्गा उपहार प्रदान गर्नुभयो । यस्तै बुद्धधर्ममा सेवा गरेको कदर स्वरूप धर्मोदय सभाद्वारा दोसल्ला ओढाई सम्मानित गरियो ।

समारोहमा प्रकाशकको तर्फबाट पवित्रबहादुर वज्राचार्यले स्वागतमन्तव्य व्यक्त गर्नुभएको थियो भने थाइलाण्ड तथा श्रीलंकाका राजदूतावासका प्रतिनिधिहरू क्रमशः वेरायुत युथाङ्गकन र विजय पडुकेजले दीघनिकाय ग्रन्थको महत्त्वमाथि चर्चा गर्नुभयो ।

प्रकाशकको तर्फबाट अशोकरत्न वज्राचार्यले धन्यवाद ज्ञापन गर्नुभएको थियो ।

माघेसंक्रान्ति बौद्ध सभा

२०५६ माघ १, ललितपुर -

पाटन दरबारक्षेत्रस्थित विश्व मैत्री विहारमा माघेसंक्रान्तिका अवसरमा मनाएको बुद्धपूजा तथा बौद्ध सभामा पञ्चशील प्रदानपछि भिक्षु शोभनले चित्त शुद्ध गरी शील पालन गरेर दान गरेमा सुगतमा लाग्न सकिन्छ भनी देशना गर्नुभयो ।

पुरुरत्न धाख्वाःले वैज्ञानिकहरूले भौतिक विकास गरेपनि आध्यात्मिक विकास गर्न सकिरहेको छैन भनी डाइभररूपी चित्तले मोटररूपी शरीरद्वारा कुशल कर्म गराई आध्यात्मिक विकासतिर अग्रसर हुन सक्ने कुरामाथि प्रकाश पार्नुभयो ।

लोकबहादुर शाक्यले यस पर्वबाट मैत्रीभावना जागृत गर्न दार्शनिक महत्त्व दर्साउँछ भन्नुभयो ।

उक्त सभामा भाइलाल महजन, श्रीमती मोहन महजन र प्रेमबहादुर वज्राचार्यले पनि मन्तव्य पोख्नु भएको थियो ।

सातौँ राष्ट्रिय बौद्ध सम्मेलन सम्पन्न

२०५६ माघ २३, चितवन-

राष्ट्रिय बौद्ध संस्था धर्मोदय सभाको सातौँ राष्ट्रिय बौद्ध सम्मेलन चितौन जिल्ला शाखाको व्यवस्थापनमा सम्पन्न भएको छ । युवा, खेलकूद तथा संस्कृतिमन्त्री

शरदसिंह भण्डारीद्वारा अगुवाई गरी भगवान् बुद्धको अस्थिधातु र प्रतिमासमेत हात्तीमा विराजमान गराई बाजागाजासहित नगरपरिक्रमा गरिएको शान्तिपदयात्रापश्चात् भएको समुदघाटन समारोह सम्माननीय उपप्रधानमन्त्री रामचन्द्र पौडेलबाट बौद्ध ऋण्डोत्तोलनसहित उदघाटन गर्नुभएको थियो ।

संघनायक भिक्षु अनिरुद्ध महास्थविरसमक्ष शील प्रार्थना एवं महासचिव सुवर्ण शाक्यले प्रतिवेदन प्रस्तुत गरिएको सो समारोहको सभापतित्व धर्मोदय सभाका अध्यक्ष लोकदर्शन वज्राचार्यले गर्नुभएको थियो । लामा गुरुहरूबाट बुद्धप्रार्थना एवं वज्राचार्य गुरुहरूबाट स्वस्तिवाचन भएको सो बेला तयारी समितिका अध्यक्ष अक्कलध्वज गुरुडले स्वागतभाषण गर्नुभएको थियो भने उपाध्यक्ष डा.त्रिरत्नमान तुलाधरले श्री ५ महाराजाधिराजलगायत स्वदेशी विदेशी संस्थाहरूबाट पाठइएका सन्देशहरू वाचन गर्नुभएको थियो । यस्तै प्रमुख अतिथिमा सहकोषाध्यक्ष सागरमान तुलाधरले उपहार प्रदान गरिएको र प्रमुख अतिथिबाट जिल्लाका ९५ वर्ष नाघेका वृद्धवृद्धालाई दोसल्ला ओढाई अभिनन्दित गर्नुभएको थियो । उपाध्यक्ष लक्ष्मीदास मानन्धरले धन्यवाद ज्ञापन गर्नुभएको थियो । भिक्षु सुदर्शन महास्थविर तथा पूर्णसिद्धि गुभाजुद्वारा संयुक्त रूपमा स्थापना गरिएको धर्मोदय धम्म पुरस्कार इतिहासविद् बौद्धविद्वान् भुवनलाल प्रधानमा प्रदान गरिएको थियो ।

'नेपालमा बुद्धधर्म र सामाजिक सामञ्जस्यता' विषयक कार्यपत्र र (क) नेपालमा बुद्धधर्म र सामाजिक न्याय, (ख) बौद्ध अर्थनीति (ग) लुम्बिनी: यसको सम्बर्द्धन र विकास (घ) आधुनिक परिवेशमा बुद्धधर्म र विज्ञान ४ विषयहरूमा छलफल भई प्रतिवेदन पारित गरिएको गोष्ठीको समारोहको समापन समारोह प्रतिपक्षीदलका वरिष्ठनेता, पार्टीस्थायी समितिका सदस्य माननीय भरतमोहन अधिकारीको प्रमुख आतिथ्य एवं सभाका अध्यक्ष लोकदर्शन वज्राचार्यको सभापतित्वमा सम्पन्न भएको थियो । ५ क्षेत्रीय शाखाका प्रतिनिधिहरूबाट मन्तव्य तथा महासचिव सुवर्ण शाक्यबाट धन्यवाद ज्ञापन गरिएको सो बेला वरिष्ठ उपाध्यक्ष ओम्कारप्रसाद गौचनले सम्मेलनको घोषणापत्र जाहेर गर्नुभएको थियो । प्रमुख अतिथिबाट गोष्ठीका संयोजक, सहसंयोजक तथा सांस्कृतिक कार्यक्रमको सहयोगी, शान्तिपदयात्राको सहयोगी आदिलाई प्रशंसापत्र प्रदान गरिएको थियो भने धर्मोदय सभा चितौन शाखालाई शाखाका अध्यक्षबाट बोधिमत उपहार दिनुभएको थियो ।

गुम्बाको शिलान्यास

२०५६ कार्तिक १४, काठमाडौं-

बौद्धमा रहेको दुई सय वर्ष पुरानो ऐतिहासिक बौद्ध गुम्बाको बौद्ध धर्म शाक्य सम्पद्रायका २६ औँ औतारी

धार्मिक गुरु चोप्के ठिछेन रिम्पोछेले आइतवार शिलान्यास गर्नुभयो ।

लुम्बिनी र स्वयम्भूपछिको बुद्धधर्मावलम्बीहरूको त्रेत्रो महत्त्वपूर्ण गुम्बाको रूपमा रहेको उक्त गुम्बा बौद्ध ध्याङ गुठीअन्तर्गत रहेको छ । उक्त गुम्बा चार वर्षअघि भक्तिएर हालसम्म निर्माण हुन सकेको थिएन भने यसले गर्दा त्यहाँ पूजाआजा गरिने मूर्तिहरू टहरामा राख्ने गरिएको थियो । एक वर्षभित्र निर्माण पूरा गरिने लक्ष्य राखिएको उक्त गुम्बा स्थानीय बौद्ध ध्याङ गुठीका गुठियार तथा बुद्धधर्मावलम्बीहरूको सहयोगमा करिब एक करोड रूपैयाँको लागतमा निर्माण गर्न लागिएको जानकारी गुठीले दिएको छ ।

उपत्यकाकै सबैभन्दा पुरानो उक्त गुम्बा गुठीको नाममा रहेको चार आना तीन पैसा जग्गामा निर्माण गरिन लागेको हो । दुई वर्षअघि पुरातत्त्व विभागमा नक्सा पेश गरे पनि हालसम्म पास नगरिएको ले गुम्बाको निर्माणमा अवरोध पुगेको उक्त गुम्बा बनाउन पुरातत्त्व विभागले अक्सिसम्म नक्सा पास गरिदिएको छैन भने गुठी संस्थानले जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई एक पत्र लेखी गुम्बाको निर्माण कार्य रोक्का गर्न भनेको छ । 'यति हुँदाहुँदै धार्मिक संघसंस्था र धर्मावलम्बीहरूको दबावमा हामीले यसको निर्माण शुरू गरेका हौं' भनी सल्लाहकार गणेश योजनले बताउनुभयो ।

बौद्धस्तूपको उद्घाटन

२०५६ कार्तिक १६, ललितपुर-

ललितपुर जिल्लाको रमणीय स्थल गोदावरीको सुन्दर प्राकृतिक वातावरणको बीचमा हालै बर्मेली शैलीमा निर्मित बौद्धस्तूपको धार्मिक गुरु चत्रल सङ्घे दोर्जे रिम्पोछेले आइतवार उद्घाटन गर्नुभयो ।

लगनखेलबाट १० किलोमिटर दक्षिण गोदावरी कुण्ड नजिकैको 'स्वतन्त्रता र शान्तिको धर्म बगैचा' नामक मनमोहक फूलहरूले भरिभराउ बगैचाको बीचमा निर्माण गरिएको सुगता नामक ३३ फिट अग्लो उक्त स्तूप उपत्यकामै सुन्दर भएको कुरा नीलम पाण्डेले बताउनुभयो ।

उक्त बगैचा मासु, धूम्रपान तथा पेय पदार्थ सेवनका लागि वर्जित रहेको छ । हडकडकी महिला यभोन बोडको आर्थिक सहयोगमा निर्मित उक्त स्तूप बर्मेली आर्किटेक्चर यु मडमडले डिजाइन गरेका हुन् ।

(नेपालभाषा)

बुद्धि हन

११२० थिलागा ७, किपू-

श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्रया न्ययन्यादै बुद्धि कुन्हु सुथय किपूया नगरमण्डप विहारय न्ययन्याप्राः मत च्याकाः श्री ५ महाराजाधिराजया भिंउसाय व ता आयु मन्तुनाः

बुद्धपूजा जुल । थुगु बुद्धपूजा श्रीकीर्ति विहार व श्रीकीर्ति बौद्ध केन्द्रया ग्वसालय जूगु खः ।

रत्नवत सिर्पाः लःल्हात

११२० थिलागा १४, यै-

ज्ञानमाला भजनखलः स्वयम्भू व ज्ञानमाला रत्नवत सिरपाःया पदेन नायः सान्तरतन साक्यया मुज्यानायःसुइ "बु.सं.२५४३ दया ज्ञानमाला रत्नवत सिरपाः" धनया ज्ञानमालासतःस्वयम्भूइ व्वचाल ।

भिक्षु, भिक्षुणी वा अनगारिकापिंमद्ये छ्म्हसित हनेकथं लःल्हायेगु "ज्ञानमाला रत्नवत सिरपाः" संघनायक भिक्षु अनिरुद्ध महास्थविर, आनन्दकुटी, स्वयम्भूयात, ज्ञानमाला भजनखलःमध्ययु छ्गु खलःयात हनेकथं लःल्हायेगु सिरपाः (निब्वगु) दीपंकर ज्ञानमाला भजन खलः, ख्वपयात व ज्ञानमाला भजनयात च्वन्हाकेज्यायु तिबः बियाः शुद्ध बुद्धधर्म प्रचार प्रसारया ज्यायु तःजिकथं ज्या याःम्ह मध्ययु छ्म्ह व्यक्तियात लःल्हायेगु सिरपाः (स्वब्वगु) कृष्णबहादुर उपासक पांगा, यात लःल्हायेगु ज्या जुल ।

ज्ञा.भ.ख.या पूर्वनायः रत्नबहादुर तण्डूकारं छ्गु लाख तकाया अक्षयकोष स्वनाः नीस्वनादीगु ज्ञा. रत्नवत सिरपाः दयैदंसं पोहेलागा दुतिया कुन्हु लःल्हाइगु खः । थुकुसिइ ज्ञा.त.रा.स. जूगुलिं ध्व सिरपाः लः ल्हायेगु ने.सं.११२० सिपुन्हि (२०५६ फागुन ७ गते सनिवाः) कुन्हु जूगु खः ।

ज्ञानमाला भजन खलःया सल्लाहकार परिषद्दया नायः प्रा. सुवर्ण शाक्य लसकुस न्वचु बियाबिज्याःगु उगु समारोहयात सचिव किरणकुमार जोशी न्हाकादीगु खः ।

संल्हूया बौद्ध ज्याऊवः

११२० सिल्लाध्व ८, यल-

विश्व मैत्री विहारय बुद्धपूजा व पञ्चशील प्रदानया लिपा जूगु बौद्ध सभाय पञ्जालोक भन्तेन जीवनया पलाःपतिक अनित्य, दुःख, अनात्मा भावना यातकि इन्द्रियायात बशय तयेफै, तृष्णा मदयावनी धैगु धर्मदेशना यानाबिज्यात ।

उपासिका मसिनु महर्जनं दुःखमय संसारयात सुखमय यायेगु तातुना, बुद्ध धर्मचक्र प्रवर्तन यानाबिज्याःगु खँ उलादिल । बौद्ध विद्वान् प्रेमबहादुर वज्राचार्य धर्मया परिभाषा व्याख्यायासे संस्कृति जीवन पद्दति न्हाइपुकेगु लागि खःसा मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेक्षा दर्शन थुइकाः चया यायेगु धर्म खः धयाबिज्यात ।

उपासक भाईलाल महर्जनं ज्याऊवः न्हाकादीगु उगु सभाय भाजु शान्तमान शाक्य लसकुस न्वचु व उपासक पवित्रबहादुर वज्राचार्य सुभाय देछायाबिज्यात ।

नेपालं पिदंगु न्हापांगु बुद्धधर्मया लयपौ

आनन्दभूमिया इनाप

पुन्हिपतिकं पिदनीगु आनन्दकुटी विहारया थुगु लयपौ ताःलाकातयेया लागी, बुद्धधर्मयात न्धिथं प्रचार प्रसार यानाव वनेगु इवल्य् छिकपिनिगु ग्वाहालिया आशा याना ।

- बुद्धधर्म व दर्शनया अनुसन्धानात्मक व रचनात्मक च्वसुत बियादिसँ ।
- बौद्ध गतिविधित छ्वयाहयादिसँ ।
- थःगु व्यवसायया विज्ञापन बियादिसँ ।

ग्राहक ल्हापं -

दँछिया ग्राहक ल्हापं ६०।- छगूया ६।-

आजीवन ग्राहक ल्हापं १०००।- तका ।

❀ विज्ञापनया भाः ❀

थाय्	छगू पेज (पूरा)	बच्चि पेज	चकंछि पेज
दकसिबय् ल्यूनेया कभर	३,०००/-	१,६००/-	-
दुनेया कभर	२,०००/-	१,१००/-	६००/-
दुनेया पेजय्	१,०००/-	६००/-	४००/-

दच्छितक थुलं बियादिउसा २०%, खुलातकया १५% व स्वलातकया १०% छूटया व्यवस्था दु ।

(विज्ञापन उपलब्ध गरिदिनुहुने महानुभावहरूलाई विज्ञापनबाट प्राप्त रकममध्येबाट १५ प्रतिशत पारिश्रमिकस्वरूप दिइने व्यवस्था गरिएको जानकारी गराउँदछौं ।)

व्यवस्थापक

आनन्दभूमि

आनन्दभूमिको सानुरोध जानकारी

१. व्यवस्थापनसम्बन्धका केही कठिनाइले ग्राहकहरूमा समयमा पत्रिका पुऱ्याउन नसकिएको मा क्षमाप्रार्थी हुँदै नयाँ वर्षको शुरूअंकदेखि समयमा पत्रिका पुऱ्याउने यथासंभव प्रयत्नरत रहने भएको छ ।
२. ग्राहकको म्याद सकिएका ले निरन्तरताको लागि शुल्क पठाई नवीकरणगर्नुहुन अनुरोध छ ।
३. आजीवन ग्राहक वा साधारण ग्राहकपर्यन्तमा पत्रिका नपुगेका ले आफ्नो पूर्ण ठेगाना लेखी पत्रिका नपुगेको सूचना पोष्ट बक्स नं. ३००७ वा संपादक, व्यवस्थापक, प्रकाशकमध्ये सुविधा पर्ने ठाउँमा लिखित खबर पठाउनुहुन अनुरोध छ ।
४. पहिले हुलाकदता टिकट सहूलियत पाइआएको मा हाल सो सहूलियत उपलब्ध नहुने पोष्ट अफिसको व्यवस्था भएको ले पोष्टबाट पत्रिका पठाइने ठाउँमा पोस्टेज शुल्क छुट्टै लाग्ने भएको छ ।
५. नयाँ ग्राहक अभियान भइरहेको छ । यथाशीघ्र साधारण वा आजीवन शुल्क क्रमशः ६०/- वा १०००/- बुझाई सदस्यता ग्रहण गर्नुहुन अनुरोध छ ।
६. विज्ञापनदाता बन्नुभई आफ्नो व्यापारको प्रचार तथा बुद्धधर्मप्रतिको श्रद्धा अभिव्यक्तगरी पत्रिकालाई सहयोग गर्नुहुन अनुरोध छ ।
७. लेखकहरूले लेख पठाउनुहुँदा साइज मिलेको कागजमा एकतिरमात्र बुझिने राम्रो अक्षरले लेखिल्याएको हुनुपर्दछ ।
८. अक्षर स्पष्ट नभएका फोटोकपी, कार्बोनकपी र लेखाइ भएको लेख रचना स्वतः निस्किय रहनेछ ।
९. बौद्धगतिविधिसंबन्धी समाचार पठाउँदा छोटो, उपलब्धिपूर्ण कुरामात्र उल्लेख गरी पठाउनुहुन अनुरोध छ । प्रत्येक औंसीपछि पठाइएको समाचार पछिल्लो अंकमा मात्र राख्न सकिने छ ।
१०. विज्ञापनदर निम्नप्रकार छः-
 - (क) सबभन्दा पछाडिको कभरको पूरा पृष्ठको ३०००/- र आधा पृष्ठको १६००/-
 - (ख) भित्री कभरमा पूरा पृष्ठको २०००/- आधा पृष्ठको ११००/- र चौथाइ पृष्ठको ६००/-
 - (ग) साधारण पेजमा पूरा पृष्ठको १०००/- आधा पृष्ठको ६००/- र चौथाइ पृष्ठको ४००/-